

КРАСНОЛИМАНСЬКИЙ ЗАОЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра „Соціальні та гуманітарні дисципліни”

В.М. Толстов, І.В. Толстов

**ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ
(від Античності до Просвітництва)**

*Конспект лекцій з курсу
«ФІЛОСОФІЯ»*

Харків – 2009

Толстов В.М., Толстов І.В. Історія західноєвропейської філософії (від Античності до Просвітництва): Конспект лекцій.

– Харків: УкрДАЗТ, 2009. - 45 с.

Даний конспект лекцій розкриває історію розвитку філософських категорій, залежність зміни предмета філософії від історичних умов та соціально-культурних координат людської діяльності.

Рекомендується для студентів заочної форми навчання.

Бібліогр.: 14 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Соціальні та гуманітарні дисципліни» 24 грудня 2007 р., протокол №5.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

В.М. Толстов, І.В. Толстов

ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ
(від Античності до Просвітництва)

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з курсу «Філософія»

Відповідальний за випуск Толстов І.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 11.04.08 р.
Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.
Умовн.-друк.арк. 2,75. Обл.-вид.арк. 3,0.
Замовлення № Тираж 50. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейєрбаха, 7

КРАСНОЛИМАНСЬКИЙ ЗАОЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра „Соціальні та гуманітарні дисципліни”

В.М. Толстов, І.В. Толстов

**ІСТОРИЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ
(від Античності до Просвітництва)**

*Конспект лекцій з курсу
«ФІЛОСОФІЯ»*

Харків – 2009

Толстов В.М., Толстов І.В. Історія західноєвропейської філософії (від Античності до Просвітництва): Конспект лекцій.

– Харків: УкрДАЗТ, 2009. - 45 с.

Даний конспект лекцій розкриває історію розвитку філософських категорій, залежність зміни предмета філософії від історичних умов та соціально-культурних координат людської діяльності.

Рекомендується для студентів заочної форми навчання.

Бібліогр.: 14 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Соціальні та гуманітарні дисципліни» 24 грудня 2007 р., протокол №5.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

В.М. Толстов, І.В. Толстов

ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ
(від Античності до Просвітництва)

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з курсу «Філософія»

Відповідальний за випуск Толстов І.В.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 11.04.08 р.
Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.
Умовн.-друк.арк. 2,75. Обл.-вид.арк. 3,0.
Замовлення № Тираж 50. Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейєрбаха, 7

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

КРАСНОЛИМАНСЬКИЙ ЗАОЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра «Соціальні та гуманітарні дисципліни»

В.М. Толстов, І.В. Толстов

ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ
(від Античності до Просвітництва)

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з курсу «Філософія»

Харків 2009

Толстов В.М., Толстов І.В. Історія західноєвропейської філософії (від Античності до Просвітництва): Конспект лекцій з курсу «Філософія». – Харків: УкрДАЗТ, 2008. - 46 с.

Даний конспект лекцій розкриває історію розвитку філософських категорій, залежність зміни предмета філософії від історичних умов та соціально-культурних координат людської діяльності.

Рекомендується для студентів заочної форми навчання.

Бібліогр.: 14 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Соціальні та гуманітарні дисципліни» 24 грудня 2007 р., протокол №5.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

ЗМІСТ

	Вступ	4
	ТЕМА 1 АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	5
1.1	Філософія досократиків	5
1.2	Класична філософія Давньої Греції	8
	ТЕМА 2 ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	14
2.1	Патристика	14
2.2	Схоластика	16
	ТЕМА 3 ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ	20
3.1	Гуманізм – основна риса Відродження	20
3.2	Реформація	22
3.3	Натурфілософія	23
3.4	Соціальні теорії	25
	ТЕМА 4 ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ	27
4.1	Емпіризм	27
4.2	Раціоналізм XVII ст. XVII ст.	32
4.3	Суб’єктивний ідеалізм (Д. Берклі та Д. Юм)	38
4.4	Просвітництво XVIII ст.	40
	СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	45

ВСТУП

Рано чи пізно людина змушена вирішувати для себе ряд проблем, зрозуміти, що таке світ, як він виник, чи має початок у часі та просторі; чи існують закони розвитку світу, як співвідносяться закономірність та випадковість; чи можливе існування такого суспільства, в якому головними принципами співжиття будуть добро, згода, любов? Ці та інші питання складають зміст світогляду, який є результатом духовного освоєння, усвідомлення дійсності з позицій взаємовідносин природи і людини, макрокосмосу і мікрокосмосу.

Історично першою формою світогляду є міфологія, яка виникає на найбільш ранньому етапі суспільного розвитку і є наслідком уявлень, а не логічно-теоретичного мислення. Поруч з міфологією іде релігія як друга форма світогляду. На ранніх стадіях розвитку суспільства вони становлять одне ціле.

На зміну міфу та релігії з їхніми символами та образами приходить розум, тобто філософія. Вона висуває на перший план інтелектуальні аспекти світогляду, намагається по-новому вирішити основні світоглядні проблеми, оперуючи мисленням, поняттями, судженнями, висновками, пов'язаними між собою логічними законами. Філософія -- це системно-раціоналізований світогляд. Вона є теоретично сформованим світоглядом, системою загального погляду на світ у цілому, на місце людини в ньому.

Запропоновані конспекти-лекцій з історії філософії мусять допомогти студентам – заочникам зрозуміти становлення філософського знання. Вони побачать, що багато філософських категорій мають тривалу історію свого розвитку, що цей розвиток не завжди мав прямолінійний характер. Їм стане зрозумілішою проблема зміни предмета філософії, залежність її від історичних умов та соціально – культурних координат людської діяльності. Студент мусить сам переконатися, що філософія – це не набір абстрактних положень, а важкий процес пошуку адекватного засобу духовного осягнення людського буття.

В цьому методичному виданні розглядається історичний розвиток західноєвропейської філософії від Античності до Просвітництва. Цьому періоду присвячується чотири теми:

Тема 1 Антична філософія.

Тема 2 Філософія Середньовіччя.

Тема 3 Філософія Відродження.

Тема 4 Філософія Нового часу.

ТЕМА 1 АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

План

1.1 Філософія досократиків.

1.2 Класична філософія Давньої Греції.

1.1 Філософія досократиків

Першою філософською школою античності досократичного періоду була Мілетська школа, що пропагувала стихійний матеріалізм. Її засновником вважається **Фалес** із Мілета (625 – 546 рр. до н. е.). Представники цієї школи стверджували, що причиною всього існуючого є спільний першопочаток (архе). Для Фалеса цим першопочатком є вода, але це не просто вода, а вода “розумна”, божественна, яка дає життя усім речам.

Анаксимандр (611 – 546 рр. до н. е.) – учень і послідовник Фалеса, визначає першопринцип більш абстрактно – як апейрон. Апейрон – це щось нескінченне, безмірне, безмежне. Він вічний і невизначений. Апейрон не тільки субстанційний, але й генетичний початок космосу.

Анаксімен (585 – 525 рр. до н. е.) – також представник Мілетської школи – вважав першопочатком всього суцього – повітря.

Другим після Мілета осередком античної філософії було місто Ефес – батьківщина філософа **Геракліта** (535 – 475 рр. до н. е.). Субстанцією буття він вважає вогонь, котрий перебуває рівним самому собі, незмінним у всіх перетвореннях, як першопричина. Світ – це впорядкований космос, вічний і нескінченний. Він, за Гераклітом, не створений ні богами, ні людьми, а завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає. Всі предмети і явища природи народжуються з вогню і, зникаючи, знову перетворюються у вогонь. Для Геракліта головне значення має Логос, що означає принцип порядку і міри. Логос – той самий вогонь, але вогонь – розумний. Все відбувається згідно з Логосом.

Геракліта вважають засновником стихійної діалектики. Світ як впорядкована система створюється на основі всезагальної змінності явищ, загальної мінливості речей. «Все тече, все змінюється, немає нічого нерухомого», «В одну і ту ж саму річку не можна увійти двічі...» – казав Геракліт. Його вчення про плинність усього тісно пов'язане з його вченням про перехід однієї протилежності в іншу, про “зміну”, “обмін” протилежностей. Обмінюючись між собою, протилежності стають тотожними. Твердження Геракліта, що все є обміном протилежностей, доповнюється вказівкою про те, що все проходить через боротьбу, на основі якої встановлюється гармонія світу.

До досакратичних шкіл відноситься й піфагорійська школа, назва якої походить від імені її засновника – математика та філософа **Піфагора** (приблизно 580 – 500 рр. до н. е.). На світ піфагорійці дивилися крізь призму математики. В центрі уваги цієї школи знаходиться число. Воно – наймудріше, воно володіє всіма речами, в тому числі і моральними, і духовними якостями. Душа – гармонія, котра є числовим відношенням. Число створює порядок в космосі, визначаючи та обмежуючи невизначене (апейрон). Речі є відображення чисел, їх справжня природа виводиться з їх математичної структури. Числа розрізняються за своєю природою. Так, одиниця – вища за всі інші числа і вона є першопочатком всього.

Піфагор – відомий як творець «теореми Піфагора», він став на шлях перетворення математики емпіричної в математику теоретичну. Надав геометрії форми вільної науки, досліджував теореми з інтелектуальної точки зору. В космогонії Піфагор – один із перших геоцентристів, який вчив про «гармонію сфер». Піфагорійці розвинули картину космосу, де світила по кругових орбітах рухаються навколо нерухомого центру. На ідеї гармонії будується і етика піфагорійців. Вони ототожнювали добродієвості з визначеними числами. Піфагору приписується конструювання слова «філософ».

Важливим кроком у розвитку ранньогрецької філософії був творчий здобуток елеїської школи, засновником якої був **Ксенофан** (580 – 450 рр. до н. е.). Він виділяє філософський аспект світу в цілому, який зливається з поняттям Бога. Бог Ксенофана – це чистий розум. Його сила – в мудрості. Він є космічним філософом. Цей богофілософ керує силою своєї думки, без будь-якого фізичного

зусилля. Такий бог – один і єдиний: він є все, але «все» береться не в багатоманітності, а у вищій єдності.

Парменід (VI – V ст. до н. е.) розширив поняття єдиного світобога до поняття єдиного буття. Його буття незмінне, вічне, не виникає і не знищується, залишаючись тотожним і завжди рівним самому собі. Буття, за Парменідом, є, небуття немає.

В теорії пізнання елейти чітко розмежовували істину, яка базується на раціоналізованому пізнанні, і думку, яка засновується на чуттєвому сприйнятті. Почуття знайомлять людей лише з видимістю речей. Істинність знань забезпечується філософським вченням про буття, а те, як дається світ нашим почуттям, описується у вченні про Природу. Чуттєва багатоманітність світу, на думку елейців, ілюзорна. Парменід визнавав існуючим тільки те, що мислимо і що виражається у словах. Це можна розуміти як ствердження ним тотожності буття і мислення.

На захист Парменіда виступав його учень **Зенон** (490 – 430 рр. до н. е.). Незмінність буття, неможливість руху, виникнення і знищення Зенон доводив за допомогою своїх найбільш відомих парадоксів (апорій): «Дихотомія (розподіл на двоє)», «Ахілл і черепаха», «Стріла», «Тіло, що рухається».

Логіка елейців виявилась неспростовною, і захистити реальність руху можна було лише змінивши сам вихідний принцип, тобто ідею єдності суцього. Першим на цей шлях став учень Ксенофана і Парменіда **Емпедокл** (бл.490 – 430 рр. до н. е.). Першопричинами світу вважав всі чотири традиційні стихії (вода, земля, вогонь та повітря), які він називає «корінням речей». Все, що є в світі, – те чи інше з'єднання різних доз «коренів». Всі «корені речей», навіть вогонь, - пасивні. Тому всі процеси в світі Емпедокл пояснює боротьбою двох антагоністичних начал. По-перше, це Любов як космічна сила, і по-друге, - Ненависть, Гнів. Любов – космічна причина єдності і добра. Ненависть – причина різнорідності і зла. Виходячи з цього Емпедокл уявляє собі світ, що вічно повторюється.

На відміну від Емпедокла, який вчив про походження живого із неживого, **Анаксагор** (жив у V ст. до н. е.) є засновником панспермії. У нього насіння живих істот падають з неба на землю разом з дощем. Це насіння було завжди, воно – різновиди "гомеомерії". "Гомеомерії" -- це першопочаток усіх речей. Це не апейрон, не числа, не чотири стихії, а «насіння усіх речей».

Гомеомерії пасивні, і першопочатковий Хаос не міг своїми силами розвинути у космосі. Для цього потрібен був особливо активний початок, який Анаксагор знаходить в Нусі, тобто в розумі - творці космосу із хаосу.

Вчення Анаксагора та Емпідокла про частки підготували виникнення атомістичного матеріалізму **Левкіпа** (бл. 500 – 440 рр. до н.е.) і **Демокріта** (460 – 370 рр. до н. е.). Вважається, що вперше ідею атомізму висунув Левкіп, а теорію античного атомізму розробив Демокріт.

В основі світобудови, за Демокрітом, лежать два начала – атоми(буття) та пустота (небуття). Атом, простий, вічний, незмінний, неподільний, що не виникає і не знищується. Атомів нескінченна множина, вони характеризуються твердістю, відрізняються один від одного своїм об'ємом і формою. Всі речі складаються із сполучень атомів: багатоманітність світу викристалізовується з їх поєднання і роз'єднання. Тому речі розрізняються лише кількістю своїх атомів, їх формою, порядком і положенням. Атоми вічно рухаються в пустоті, яка оточує їх. По відношенню до атома місце, яке він займає, випадкове.

Демокріт сповідував крайній детермінізм, який переходить у фаталізм. Він ототожнює причинну, зумовленість явищ і необхідність. Жодна річ не виникає безпричинно. Випадковість – це лише невідома людському розуму причина.

1.2 Класична філософія Давньої греції

Вершина розвитку античної філософії випадає на другу половину V і IV ст. до н. е. В історії цей період був названий класичним. В цей період відбувається перехід від вивчення природи до розглядання людини у всіх її багатоманітних проявах. У зв'язку з цим з'являється суб'єктивістсько-антропологічна лінія у філософії. Родоначальниками цієї лінії були софісти. В особі софістів філософська думка Давньої Греції поставила людину у центр світоглядних пошуків. Там, де з'являлись софісти, догматизм традиції втрачав фундамент, позаяк вимагались докази. Вони могли сьогодні обґрунтувати тезу, завтра – антитезу. Це пробуджувало думку від догматичної дрімоти, у всіх виникав сумнів: а де ж істина?

Найвідоміший із софістів – **Протагор** (480 – 410 рр. до н. е.) висказав головну тезу софістів: «Людина – міра всіх речей». Він виходив з того, що, оскільки про кожну річ можливі протилежні, взаємовиключні думки, людина не може орієнтуватися в світі: слід вибирати між двома протилежними думками. І людина здійснює цей вибір, приймаючи одну думку і відкидаючи протилежну. Тобто людина тільки в собі самій може знайти істину.

З появою софістів проблема людини, людської особистості стає однією із найважливіших проблем філософії. На передній план виходить проблема ставлення людини до світу, тобто акцент переноситься на розроблення світоглядної проблематики. Інакше кажучи, починаючи з софістів, філософія вперше формулює основне світоглядне питання, як питання про відношення суб'єкта до об'єкта, духу до природи, мислення до буття. Необхідно підкреслити, що для філософії специфічним є не окремий розгляд людини і світу, а постійне їх співвідношення. Філософське сприйняття світу завжди суб'єктивне, особистісне, в ньому неможливо абстрагуватися від присутності людини, котра оцінює і емоційно переживає. Філософія – це самоусвідомлююче мислення.

Учнем софістів був **Сократ** (470 – 399 рр. до н. е.), який з часом критично поставився до своїх вчителів. Він виступив проти релятивізму софістів. Мірою всіх речей для Сократа була не суб'єктивно-випадкова одинична людина, а людина як розумна мисляча істота. Сократ виступив з вимогою доказувати такі істини, які мали б загальне і об'єктивне значення. Тобто фундаментальною здатністю людини він вважав розум, мислення. Саме розум здатен дати вище, загальнообов'язкове знання, яке, однак, неможливо отримати в готовому вигляді. Людина повинна затратити зусилля, щоб здобути його. Звідси бере початок метод Сократа *майєвтика* (повивальне мистецтво). Вихідним початком методу Сократа стала *іронія*. Завдяки іронічному ставленню до навколишнього світу Сократ пробуджував у людей сумніви в загальноприйнятих істинах («Я знаю, що я нічого не знаю», – заявив він) і тим самим запрошував їх до розмови, до вироблення своєї власної позиції, яка б формувалася на логічних аргументах, була б достатньо обґрунтованою. Формою цієї розмови був *діалог*. Для Сократа знати означало відповісти на питання, що це таке? Сократ першим підняв знання на рівень поняття: без поняття не має знання. Досягав

понятійного знання він шляхом індукції, тобто сходженням у процесі співбесіди від окремого до загального.

Добропорядними роблять людей, за Сократом, знання. Зло – результат незнання ними доброго. Знаючи, що добре і що погано, ніхто не може вчинити погано. Така моральна теорія називається раціоналістичною.

Найбільш видатним учнем, послідовником і систематизатором поглядів Сократа був **Платон** (427 – 347 рр. до н. е.) – засновник одного з провідних напрямків в античній філософії – *об'єктивного ідеалізму*. До його системи входять онтологія (вчення про буття), теологія (вчення про бога), космологія (вчення про світ), космогонія (вчення про походження світу), психологія (вчення про душу), гносеологія (вчення про пізнання), етика (вчення про моральність) і соціологія (вчення про суспільство). Всі елементи цієї системи являють собою єдине ціле, скріплене оригінальним вченням про ідеї. На його думку, світ чуттєвих речей не є світом істинно існуючого: чуттєві речі безперервно виникають, гинуть, рухаються, в них немає нічого сталого. Справжня їх суть полягає в безтілесних нечуттєвих формах, які осягаються розумом. Платон називав їх видами ("*ейдосами*"), рідше – *ідеями*. Вони існують в деякому ідеальному світі, який безтілесний і безчуттєвий, вічний і незмінний, завжди є і ніколи не породжується. Ідеї теж вічні, незмінні, не залежать від умов простору і часу. Відносно чуттєвих речей, ідеї є їх суть і одночасно причини, образи, цілі і поняття. Кожному класу чуттєвих предметів відповідає в ідеальному світі певний ейдос. Приймає ейдоси на себе матерія (за термінологією Платона – "*Хора*"). Матерія у нього майже як небуття, на відміну від ідей (справжнього реального буття), хора – деякий простір, незримий, безформенний і невловимий. Вона пасивна, недоступна для пізнання, але вічна, ідеями не твориться. Матерія – джерело множинності, одиничності, вічності, мінливості, смертності і народжуваності, природної необхідності, зла та несвободи. Отже, Платон – ідеалістичний дуаліст. Поряд з ідеями він визнавав існування іншого самостійного начала – матерії, хоч і зводив її до пасивної нікчемності.

Теорія пізнання Платона спирається на його вчення про душу. Людина як тілесна істота – смертна, а як душа – безсмертна. Після смерті людини душа звільняється від тілесного покрову, як від ув'язнення, починає вільно мандрувати в піднебесній сфері. Під час

цієї мандрівки вона входить у світ ідей і споглядає їх. Тому процес пізнання полягає в пригадуванні душею тих ідей, які вона колись споглядала в світі ідей. Істинне знання дає тільки мислення (воно дає знання ідей). Чуттєве сприйняття породжує лише думки про речі. У зв'язку з цим процес пізнання визначається Платоном як діалектика, тобто мистецтво вести розмову, мистецтво ставити запитання й відповідати на них, пробуджуючи спогади душею безтілесних ідей. Теорія пригадування одержала назву *анамнезис*.

Досягнуте істинне знання є умовою моральних вчинків. Цим знанням володіє душа, яка складається з трьох частин: 1) розумна; 2) вольова; 3) чуттєва. Розумна частина – основа мудрості; вольова – основа мужності; чуттєва – основа міри і добробуту. Гармонійне поєднання всіх трьох частин душі під керуванням розуму приводить до справедливості.

Етика Платона орієнтована на самовдосконалення особистості, створення держави. Суспільне, державне начало є вищим за індивідуальне, особисте. Відповідно до трьох частин душі люди поділяються на три типи: філософи, які повинні очолювати державу, управляти нею; воїни, завдання яких охороняти державу від зовнішніх і внутрішніх ворогів; ремісники, селяни, які зобов'язані сумлінно виконувати свої виробничі функції. Ідеальна держава повинна бути покровителькою релігії, виховувати в громадян благочестя, боротися проти зневір'я, безбожності.

Серед учнів Платона особливо виділявся обдарований мислитель **Арістотель** (384 – 322 рр. до н. е.), який систематизував давньогрецьку філософію, створив самотутнє вчення.

Заслугою Арістотеля є вчення про матерію. Пояснюючи чуттєвий світ, Арістотель висуває поняття матерії, яка для нього – первинний матеріал, потенція речей. Актуальний стан, що перетворює матерію з можливості в дійсність – форма. На відміну від Платона, Арістотель поняття ідеї заміняє поняттям форми. Вона – активне начало, початок життя і діяльності. Сутність речі, за Арістотелем, знаходиться у самій речі, а не у безтілесній платонівській ідеї. Річ, за Арістотелем, це єдність пасивної матерії та активної форми. Форма дає відповідь на запитання «Що є річ?», «Що є субстанцією речі?». Арістотель поділяє сутності на нижчі і вищі. Найвища сутність – це чиста, існуюча без матерії форма, над усіма формами існує форма форм – першодвигун, який служить

джерелом всього космосу. Нижчою сутністю є форма і матерія разом, тобто річ в цілому.

Важливе місце в розгляданні цієї проблеми займає класифікація і аналіз причин. Арістотель виділяє чотири види причин:

- 1) матеріальні – ті, з яких складаються речі, її субстрат;
- 2) формальні – ті, в яких форма проявляє себе, створюючи сутність, субстанцію буття;
- 3) діючі (які виробляють) – ті, що є енергетичною базою формування речей;
- 4) цільові (кінцеві) – ті, що відповідають на питання: «Чому?» і «Для чого?».

Арістотель завжди пов'язує рух з відповідною енергією, без якої не може відбуватися перетворення потенційного в актуальне. Завершення розвитку, втілення енергії у Арістотеля носить назву ентелехії, яка є метою руху, досягнутим результатом, завершенням процесу. Кожне буття, за Арістотелем, містить у собі внутрішні цілі. Завдяки цілі, меті, що є в предметі, результат знаходиться в бутті до його здійснення, немовби в потенції. Відкрито він виявляє себе, коли процес закінчився і рух досягнув свого завершення, мети розвитку. Отже, поняття ентелехії вносить в рух телеологічний характер. Телеологізм Арістотеля знаходить вищий розвиток у вченні про першодвигун (вічний двигун). Сам першодвигун не може знаходитись у русі, бо тоді потрібно було б передбачити наявність ще одного Двигуна. Тому він сам є чистою енергією, чистою діяльністю, він є чистою формою – ціллю, метою.

Арістотель розвиває учення Платона про душу. По відношенню до матерії душа є формою. Але вона притаманна лише живим істотам. Душа – це прояв активності життєздатної сили. Нею володіють тільки рослини, тварини і людина. Але в кожному прояві душа має своєрідний характер. "Рослинна душа" відповідає за функції росту, харчування, розмноження – загальними для живих істот. Чуттєва душа притаманна тваринам. Розумною душею володіє тільки людина, разом з тим вона є частиною душі, яка пізнає і думає. Розум – основний початковий елемент цієї душі, він не залежить від тіла, є безсмертним і знаходиться в тісному зв'язку з космічним розумом. Як вічний і незмінний, він один здатен

досягнути вічного буття і є сутністю першодвигуна, тобто чистого мислення, яким живе все на світі.

Суть учення про людину полягає в наступному: головна відмінність людини від тварини – здатність до інтелектуального життя, яке передбачає моральну позицію, виконання певних моральних правил та норм. Тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість.

Центральне поняття аристотелівської етики – доброзичливість, яка має два види: інтелектуальний і етичний. Інтелектуальний виникає здебільшого шляхом навчання, етичний – завдяки звичці. Вирішальне значення для Арістотеля має перший, завдяки якому виникає мудрість, розумна діяльність.

Доброзичливістю володіє не кожна людина, а лише та, яка зуміла її знайти, та, яка активно діє. Вища форма діяльності – пізнавальна, теоретична. Людина одержує вищу насолоду не в матеріальних благах, не в почестях, не в діяльності для користі, а в самому процесі теоретичної діяльності, в спогляданні. Загальний мотив – знайти середню лінію поведінки.

Вчення Арістотеля про людину спрямоване на те, щоб направити особистість на службу державі. Людина – це «політична тварина». Вона народилася політичною істотою і несе в собі інстинктивне прагнення до «спільного співжиття». Центральна категорія етики для суспільного життя – справедливість. Справедливим можна бути лише по відношенню до іншої людини. А це і є прояв турботи про суспільство, адже в справедливості людина показує себе насамперед політичною суспільною істотою. На думку Арістотеля, справедливість полягає в рівності, але для рівних, а нерівність – для нерівних. Нерівність – це нормальний стан людей.

Творчість Арістотеля -- вершина не тільки античної філософії, але й всього мислення стародавнього світу. Змістовність і розвиненість філософської системи Арістотеля були універсальними. З Арістотеля починається формування європейської культури. Цей процес триває і сьогодні, оскільки не можна уявити сучасну цивілізацію без античної спадщини.

ТЕМА 2 ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

2.1 Патристика.

2.2 Схоластика.

2.1 Патристика

Філософія Середньовіччя у європейських країнах відрізняється від попередньої античної безпосереднім зв'язком з християнською релігією, яка домінує в усіх сферах суспільного життя. Завдання середньовічної філософії визначалися церквою. Філософська думка була приречена на виконання в основному апологетичних функцій; їй належало зображати християнство найбільш досконалою релігією, захищати її від нападків властей та язичників, пропагувати ідею єдності віри і знання, союзу знання з теологією. Звідси і її назва – апологетика, тобто філософія захисту і виправдання віровчення за допомогою доказів, звернених до розуму. У такому статусі філософія перебувала на протязі всього періоду патристики (від лат. – батько, у значенні «батьки церкви»), який безпосередньо передував і підготував схоластику. Патристика – християнське богослов'я II – VIII ст., апологетика «батьків церкви», які відстоювали догмати християнської релігії. У філософії цього періоду прослідковується основна тенденція – визнання античної філософії, але тільки як інструменту пізнання Бога, гармонічна співпраця «божественної» і «філософської» мудрості при визнанні першості мудрості божественної.

Найвидатнішим серед західних батьків церкви був **Аврелій Августин** (354 – 430 рр.). У своїх філософських пошуках він спирався на принципи неоплатонізму і практично-етичні установки античної філософії, пристосовуючи їх до положень і завдань християнства. Наприклад, прагнення до щастя він вважав основним змістом людського життя, але шлях до нього вбачав у пізнанні людиною Бога та в усвідомленні своєї повної залежності від нього. Августин трактував Бога як особистість, котра створила скінченний світ і людину, виходячи із своєї добровільної схильності. Особистий початок у Бога він пов'язував з притаманною божественному

інтелекту волею. Існування світу після акту творіння Августин пояснював безперервним піклуванням про нього Бога.

Августин зробив спробу, як і інші християнські філософи, розв'язати проблему відповідальності Бога-творця за зло, що царить у створеному ним світі. Він відкинув точку зору про невикоріненість зла. Спираючись на переконання в доброті Бога, Августин доводив, що в акті творіння Бог керується своїми думками-ідеями як найвищими зразками для будь-яких речей. В них міститься той чи інший позаземний образ. Як би він не був спотворений неминучою присутністю матерії, як би не змінювалась будь-яка земна річ і будь-яка істота, вони все ж таки тією чи іншою мірою зберігають такий образ. Завдяки цьому в них і міститься добро. Як тиша є відсутністю всілякого шуму, голизна – відсутністю одягу, хвороба – відсутністю здоров'я, а темнота – світла, так і зло є відсутністю добра, а не дещо існуюче само по собі. Така теодицея Августина (вчення про те, що існування зла в світі не відмінняє уявлення про Бога як абсолютне добро) закликає віруючих не скаржитись на зло, а дякувати Всевишнього за добро, яке він дарував світові.

У теорії пізнання Августин проголошував перевагу віри над розумом («Віруй, щоб розуміти»). Віра повинна передувати розуму. Він намагався надати цій теологічній формулі філософське обґрунтування. Джерелами змісту людського знання, за Августином, є також чуттєвий досвід і знання, які взято від інших людей. Але знання з цих джерел обмежене, поверхове, несуттєве. Тільки віра дає глибокі й різноманітні знання, в тому числі віра в освячені церквою авторитети.

У центрі теорії пізнання Августина є вчення про прозріння. За його твердженням, сама по собі людина нічого не знає. Тільки надприродне прозріння, що несподівано надходить від єдиного небесного Вчителя, піднімає людину до пізнання найбільш глибоких істин.

В основі соціальної доктрини Августина є переконання у нерівності людей як вічному і незмінному принципі суспільного життя. Це наслідок первородного гріха, який навечно спотворив первісне блаженство. Що стосується августинівського розуміння історії, то її центральним положенням є ідея провиденціалізму (від лат. – провидіння). Бог розповсюджує свою абсолютну владу не тільки на природу й індивідуальне життя, але і на всі без виключення події колективного життя, безперервна зміна яких створює історію.

Особливе місце в історії, згідно з Августином, займає церква. Вона є товариством Христа і поєднує обраних, за її межами неможливо знайти спасіння. Держава повинна служити церкві. Тільки за таких умов є можливість виникнення гармонійного суспільного організму.

Августин заклав основи нової християнської філософії. Його творчість була середньою ланкою між філософією Платона і мислителями Середньовіччя. Августинівська традиція довго вважалась єдиним типом ортодоксальної філософії. Тільки в XIII ст. Фома Аквінський створив нову модель ортодоксії, однак вплив Августина тривав і далі, в тому числі і на сучасну модерністську католицьку теологію.

2.2 Схоластика

На засадах священного писання вчителі патристики створили систематичну догматику. Після цього постало завдання її впорядкування для того, щоб зробити доступною для неосвічених людей – основної маси народу, який переходив тоді в християнство. Його вирішила схоластика Західної Європи, куди в кінці VIII – на початку IX ст. перемістився центр філософської думки. Ця філософія мала релігійний характер, своїм головним призначенням вважала безпосереднє злиття з теологією. Світ, за уявою схоластів, не має самостійного існування, все існує лише у причетності до Бога. Не слід займатись пошуком істини, оскільки вона дана в божественному одкровенні. Філософія повинна за допомогою розуму лише обґрунтувати і викласти цю істину, реалізувати при цьому три цілі: першу – проникнути в істини віри і таким чином наблизити їх зміст до духу людини, що мислить; другу – надати релігійній, теологічній істині систематичної форми за допомогою філософських методів (методів розуму); третю, – використовуючи філософські аргументи, виключити критику святих істин. Очевидно, що усе підпорядковувалось авторитету християнського віровчення. В цілому ж схоластичне філософствування було зосереджене на з'ясуванні реального існування універсалії і на доведенні буття Бога.

Універсалії – загальні поняття. Визначення їх філософського статусу припускає відповіді на питання про природу універсалій, сутності реального буття, способи існування ідеального, умови раціонального (понятійного) пізнання, про співвідношення загального і одиничного, мислення і дійсності. Активна дискусія з цих питань велась протягом усього періоду розвитку середньовічної філософії, її учасники відповідали на них по – різному.

Одні – **реалісти** (від лат. – реальний, дійсний) доводили дійсне існування тільки загального. При цьому крайні з них опирались на платонівське вчення про ідеї: загальне - це ідеї, а вони існують до одиничних речей та за їх межами. Помірковані реалісти виходили з аристотелівського вчення про загальні роди, згідно з якими, загальне реально існує в речах і ні в якому разі не поза їх межами.

Інші – **номіналісти** (від лат. – ім'я), навпаки, заперечували реальне існування універсалій. Загальне, доводили вони, існує лише після одиничних речей, реальне тільки одиничне. Крайні номіналісти вважали загальне пустим "видихом голосу", лише звуковим проявом слова. Помірковані ж номіналісти визнавали реальність загального, але тільки як думки, поняття, імені, що мають важливе значення в пізнанні.

Одним з найбільш видатних середньовічних реалістів був італієць **Ансельм Кентерберійський** (1033 – 1109 рр.). Він виходив з існування загальних понять незалежно від одиничних речей й підкореності мислення вірі. Завданням філософії вважав пояснення віри в межах церковних догм.

Представником крайнього номіналізму в період ранньої схоластики був француз **Іоанн Росцелін** (бл. 1050 – 1122 рр.). За його вченням, поза одиничних речей не існує ніяке загальне: нема кольору без конкретного кольору, нема мудрості поза конкретною мудрою душею. Загальне, запевняв цей філософ, немає власної реальності, універсалії – всього лише звуки голосу, мова.

Спробу подолати однобічність номіналізму і реалізму зробив у той час **П'єр Абеляр** (1079 – 1142 рр.) – французький філософ, теолог і поет. Він гадав, що універсалії існують у речах, а не до них або після них. Абсурдно, вважав філософ, стверджувати реальність тільки "людяності", а не людей, «кінності», а не коней. Він доводив, що не можна недооцінювати ні загальне, ні одиничне, що було б помилкою вважати реальним лише одиничне, що загальним

поняттям також відповідають реальні сутності: люди називаються людьми не тільки на основі загальних ознак, а поняттю "людина" відповідає реальність загальнолюдського, існуючого в усіх людях. В цілому, Абельяр був представником поміркованого номіналізму, який пізніше був названий концептуалізмом.

Суперечка про універсалії в середньовічній філософії – це схоластична суперечка. В дійсності ж існують предмети, речі, явища і процеси, об'єктивний світ в цілому. Кожен з них і всі вони разом володіють неповторними, тільки їм притаманними властивостями, рисами, ознаками, які виражаються поняттям «одиничне». «Загальне» – вираження об'єктивно існуючої подібності характеристик предметів, їх однотипності в деяких відношеннях, належності до однієї і тієї ж групи явищ або єдиної системи зв'язків. Разом з тим, дискусія про універсалії, незважаючи на її схоластичність, мала все ж і певне значення для розвитку філософії. В номіналізмі, наприклад, простежувались матеріалістичні й атеїстичні тенденції, а в полеміці номіналістів і реалістів – зародки емпіричного і раціоналістичного напрямків у подальшій філософії.

У середині XIII ст. у схоластиці перемогла думка, згідно з якою теологія потребує оздоровлення філософією Арістотеля. Пристосування Арістотеля до католицького вчення стало життєвою необхідністю для церкви. Це завдання вирішили схоласти домініканського ордена, найбільш видатним з яких був Фома Аквінський.

Фома Аквінський (1225 – 1274 рр.) – середньовічний філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, засновник томізму (від лат. – Тома – Фома).

Питання про співвідношення філософії і богослов'я Аквінат (так ще називали Фому Аквінського) вирішував на користь богослов'я. Згідно з його вченням, науково-філософське знання правомірне. Однак воно всього лише – недосконалий прояв теологічного знання як богоодкровенного та надрозумного. У Фоми наука і філософія виводять свої істини, спираючись на досвід і розум, а релігійне вчення – на одкровення, священне писання. Він називав теологію не тільки вищою, священною наукою, але й вищою мудрістю, яка не залежить від наукового обґрунтування, однак всі без виключення науки свої висновки зобов'язані узгоджувати з нею, щоб не впасти в гріховну допитливість, згубну для людини. Згідно з

цими висновками, вищим завданням астрономії, фізики, біології та інших наук Фома Аквінський вважав підкріплення положень Біблії. Філософії він відводив роль тлумача релігійних істин у категоріях розуму і спростувача всіх аргументів проти віри.

Віра у Аквінського за своєю достовірністю переважає знання, оскільки вона опирається на абсолютну правдивість Бога, а людський розум безперервно помиляється. Віра, як він стверджував, дана кожній людині, в той час як володіння науковим знанням пов'язане з напруженою розумовою діяльністю і не кожному доступне. До того ж віру Фома вважав морально більш цінною, ніж знання, тому що знання може відвернути людину від свого Всевишнього Творця і благодійника. Таким чином, проголосивши як основу свого вчення принцип гармонії віри і знання, Фома фактично підпорядкував знання вірі, філософію теології.

Засадами моральної поведінки він вважав свободу волі, а її змістом – дотримання добродетелей. При цьому до чотирьох традиційних добродетелей, які прийшли з античної філософії, – мудрість, відвага, поміркованість, справедливість – він додав ще три християнських. Це віра, надія, любов. Суть життя Аквінат бачив у щасті, під яким розумів пізнання і споглядання Бога.

Суспільний порядок філософ розглядав як відображення порядку божественного. Звідси виходила його вимога різноманітності, „досконалості” різних станів суспільного цілого. Більшість людей, на думку Фоми, зобов'язані займатися фізичною працею, а меншість – розумовою й управлінням більшістю. Найбільш цінною він вважав працю служителів римсько-католицької церкви. Найбільш визнаною формою держави він визнавав монархію. Як Бог тільки один в усьому світі, як душа лише одна в тілі, як бджолиний рій має тільки одну матку, а корабель направляє волею єдиного кермового, так і державний корабель може функціонувати, якщо на чолі його стоїть єдиний правитель – Монарх. Усяка влада, за ствердженням Фоми, має божественне джерело, тому світська влада підкоряється церковній ієрархії. За наказом церкви вона повинна нещадно карати еретиків, які руйнують цілісність релігії.

Фому Аквінського проголошено святим, його вчення визнано обов'язковим для усієї католицької церкви, на його засадах розвивався і розвивається неотомізм в усіх своїх різновидах.

ТЕМА 3 ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

План

3.1 Гуманізм – основна риса Відродження.

3.2 Реформація.

3.3 Натурфілософія.

3.4 Соціальні теорії.

3.1 Гуманізм – основна риса Відродження

За Середньовіччям в Європі (в Італії - XIV – XVI ст., в інших країнах кінець XV – XVI ст.) настає епоха, яка звичайно називається “Відродження”, або “Ренесанс”. Вона характеризується переважно гуманістичним світоглядом, його антифеодальною, антиклерикальною та антисхоластичною направленістю, головним же чином – зверненням до культурного спадку Античності, нібито «відродженням» його (звідси й назва). Творчість діячів Відродження була проникнута вірою у безмежні можливості людини, її волі і розуму, в ідеали гармонійної розкріпаченої особистості, краси і гармонії дійсності; зверненням до людини як до вищого начала буття; відчуттям цілісності та стрункої закономірності світобудови.

Відродження відзначало перехід від теоцентричного до антропоцентричного розуміння світу. З ним пов’язано нове відкриття Платона, Арістотеля та інших, подолання схематизму та апріористичних спекуляцій, урахування реальностей, зосередження уваги на питаннях практичного значення і користі. Весь цей процес був діалектичним, суперечливим і складним, здійснювався повсюдно, в різних модифікаціях, варіантах, формах. Розпочався він з гуманістичного ідейного руху.

Першим сповістив про гуманізм як цілісну систему поглядів останній поет Середньовіччя і перший поет Відродження італієць Данте Аліг’єрі (1265 – 1321 рр.), який подарував світові безсмертну “Божественну комедію”. Концепція Данте містить багато наївних і схоластичних аргументів, але вона сильна своєю головною ідеєю: все людство повинне бути підкорене людському розуму. Людина сама відповідальна за своє благо, вирішальними в його досягненні виступають особисті якості, а не багатство чи успадкований стан.

"Перший гуманіст", "батько гуманізму", засновник італійської поезії, великий пропагандист античної культури **Франческо Петрарка** (1304 – 1374 рр.) відкидав культ авторитету, християнство сприймав, але тільки в його несхоластичній інтерпретації, схилився до ідеї самореалізації людини. Його творчість відрізнялась земним характером, повним розумінням радощів і пристрастей людини.

Видатний італійський гуманіст XV ст. **Лоренцо Валла** (1407-1457 рр.) – філолог, історик, філософ, відхилив схоластичну логіку, а в етиці проводив епікуреїзм, що повертало до філософської свідомості забутий античний атомізм. Він навчав, що добродійним є все, що стосується життєво важливого інстинкту самозбереження, тому ніяка насолода не являє собою аморальність. Під насолодою ж він розумів благо, до якого повсюди прагнуть і яке полягає в задоволенні душі та тіла.

Італійській гуманіст **Марсіліо Фічіно** (1422 – 1495 рр.) доводив помилковість судження, що "філософія – служниця теології". Філософія, за Фічіно, удосконалює теологію, а досконалість теології залежить від ступеня її філософського рівня. У дусі Платона та неоплатонізму Фічіно ставив перед людиною завдання удосконалюватись. Він розмірковував про те, що законодавці і правителі повинні добре знати філософію.

Антропоцентричний характер мав гуманізм **Піко делла Мірандоли** (1463 – 1495 рр.). Людина у нього знаходиться у центрі світу, сама створює свою особистість, особистою волею і вільним вибором.

Отже, філософія у гуманістів перестала бути служницею богослов'я. Велику роль в цьому відмежуванні філософії від теології відіграла "теорія двоїстості істини." Вона відокремила предмет науки (вивчення природи) від предмету релігії (спасіння душі). Ця теорія в умовах панування релігії і церкви в добу раннього Відродження сприяла формуванню наукової свідомості й розвитку гуманістичного, матеріалістичного напрямку в філософії.

3.2 Реформація

Процес подолання середньовічної схоластики йшов не тільки через Відродження, а й шляхом європейської Реформації. Реформація (від лат. – перетворювати) – широкий антифеодальний суспільний рух в країнах Західної та Центральної Європи XVI ст., що проходив у формі боротьби проти католицької церкви. Розпочався цей рух у Німеччині виступом 31 жовтня 1517 року німецького мислителя і суспільного діяча, голови бюргерської Реформації і засновника німецького протестантизму (лютеранства) **Мартіна Лютера** (1483 – 1546 рр.) з тезами проти торгівлі папськими індульгенціями і зловживань католицького духовенства. Всього тез було 95. У них фактично заперечувалась необхідність католицької церкви з її ієрархією та духовенства взагалі, єдиним джерелом релігійної істини оголошувалось Святе писання, містилась вимога "здешевлення церкви", заперечувалось право церкви на земні багатства. Тези Лютера були сприйняті як сигнал до виступу усіх опозиційних сил проти церкви та за національну і релігійну незалежність Німеччини.

Народний напрямок Реформації з'єднав вимоги усунення католицької церкви з вимогами знищення феодальної експлуатації і встановлення рівності. Королівське-князівський напрямок прагнув закріпити свою владу і захопити земельні багатства церкви. Під ідейним стягом Реформації проходила Селянська війна в Німеччині (1524 – 1526 рр.), буржуазні революції в Нідерландах і Англії. Реформація започаткувала протестантизм.

Найбільш радикальним викладенням філософії Реформації є вчення одного з вождів Селянської війни в Німеччині **Томаса Мюнцера** (1490 – 1525 рр.) Воно носить пантеїстичний характер (пантеїзм – філософське вчення, яке ототожнює Бога і світ). Бог, за Мюнцером, це світ у цілому, божественна воля полягає в тому, що всі творіння повинні діяти як частини світового цілого, а не для себе. Христос не є історичною особою, а втілюється і виявляється у вірі. І тільки у вірі, без офіційної церкви, може бути виконана його роль спокутувача. Внутрішньо відчута воля божа приводить людину на шлях підкорення особистих інтересів інтересам суспільним, що виражають владу Бога на землі.

Реформацію Мюнцер визначав як революційне перетворення світу на засадах торжества загальних інтересів. Його соціальна програма містила вимогу негайного встановлення царства божого на землі, тобто суспільного ладу, у якому немає класових відмінностей, приватної власності, обособленої та відчуженої державної влади, що протистоїть членам суспільства. У "Проповіді перед князями" (1524 р.) Мюнцер відкрито заявив про те, що влада тільки тоді може вважатись законною, коли вона здійснюється від імені народних мас і в їхніх інтересах.

Реформація сама по собі ще не означала переходу до вільного наукового дослідження і до вільної філософської думки, але вона сприяла ліквідації монополії католицької церкви, у тому числі і в ідеології, прокладаючи шлях до прогресу філософії та науки.

3.3 Натурфілософія

Боротьба за істину в епоху Відродження мала значення інтелектуального і морального подвигу, тому що створена нова картина світу протистояла теології і схоластичній традиції. У зв'язку з розвитком виробництва і науки філософія знову повернулася до вивчення природи. Винайдення книгодрукування, компасу, пороху, доменно-металургійного процесу; зацікавленість в астрономії, фізиці, анатомії, фізіології; розвиток експериментального природознавства – все це розширювало людський світогляд, зміцнювало владу людини над природою. Математично обґрунтована **М. Коперником** система світу суттєво змінила середньовічні погляди на світ, підірвала авторитет геоцентричної системи Птолемея. Значний вклад в нове осмислення природи роблять такі видатні вчені, як **Г. Галілей**, **Т. Браге** та ін.

Як наслідок зв'язку з середньовічною філософією для філософії Відродження залишається питання про взаємовідношення Бога і світу. Це питання втрачає схоластичний характер, на зміну теїзму приходять пантеїзм ("Бог у всьому"), відбувається певне повернення до ідей платонізму і неоплатонізму.

Один з найцікавіших і характерних представників філософії епохи Відродження **Микола Кузанський** (1401 – 1464 рр.), орієнтуючись на традиції неоплатоніків, стверджує, що "Єдине є

всім". Ця філософська настанова служить основою пантеїстичного світогляду. Оскільки "Єдине" не має протилежності, то воно тотожне безмежному, нескінченному. Нескінченне – це більше над усе, воно – максимум, а "Єдине" – це мінімум, найменше від усього. Центральним пунктом онтології М. Кузанського є вчення про збіг протилежностей, абсолютного мінімуму і абсолютного максимуму. Збіг абсолютних максимуму і мінімуму Кузанський ілюструє за допомогою геометрії: нескінченна мінімальна кривизна збігається з нескінченно максимальною прямизною.

Ідеалом для Кузанського є людина мисляча, творча, активна. Адже Христос приходить у світ не тільки для врятування людини, але й для того, щоб вказати людині на її могутність, велич, здатність до досягнення нескінченності. Людська сутність і є Христос. Він - не боголюдина, а людинобог, є загальним поняттям людства.

Ідеї М. Кузанського поглибив **Джордано Бруно** (1548 – 1600 рр.). Вихідна теза його філософії – єдність і нескінченність світу, його нестворюваність і незнищуваність. На цьому базуються космологічні уявлення, в яких Д. Бруно відкрито пориває з геоцентричною концепцією побудови світу. На його думку, Земля рухається навколо своєї осі і навколо Сонця і в той же час є піщинкою в безмежному просторі. Земля може бути центром Космосу, тому що у Всесвіті взагалі немає ні центру, ні межі. Поняття "верх" і "низ" та їм подібні можуть бути застосовані до окремих, обмежених систем, але не до Космосу, вічного і нескінченного.

Бог у Д. Бруно – синонім природи, яка розуміється не як сукупність речей матеріального світу, а як необхідний закон руху і розвитку світу. Головне завдання філософії і науки – проникнення в глибини матеріального світу, встановлення за зовнішнім калейдоскопом речей і явищ внутрішніх закономірностей. Д. Бруно стверджує, що не тільки природа – це "Бог в речах", але й Бог не існує, немислимий без "речей", без тілесного, матеріального світу.

Натурфілософія Д. Бруно – форма пантеїзму, яка межує з його матеріалістичним розумінням. Ці погляди філософа ніяк не відповідали інтересам церкви. Після тривалих переслідувань він був заарештований, вісім років інквізиція піддавала його тортурам, згідно з вирокком був спалений на вогнищі, проте від своїх поглядів не відмовився.

3.4 Соціальні теорії

Поворот Відродження до людини особливо помітно виявився у його соціальних і політичних теоріях. В центрі їх були проблеми державного ладу, громадянського суспільства, боротьби з папською церковною гегемонією, перетворення суспільства в інтересах народу. У зв'язку з цим викликає великий інтерес творчість Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.). Політичним ідеалом він вважав Римську Республіку, вбачав у ній втілення ідеї міцної держави, здатної забезпечити внутрішній порядок і розповсюджувати свій вплив на інші народи. Розмірковував Макіавеллі і про те, що республіканська форма правління не завжди можлива. Тоді, думав він, сильна держава можлива тільки при наявності керівника – абсолютного правителя, деспота, не зв'язаного ніякими апріорними схемами, вказівками, релігією або своїм власним словом, який суворо керується реальними фактами і мораллю сили. Згодом політику сили, що проводилась за принципом "ціль виправдовує засоби", стали називати "макіавеллізмом". Мораль сили у Макіавеллі – це мораль, яка відображає реалії життя, конкретні умови його доби, інтереси прогресивних сил тодішнього італійського суспільства у встановленні влади антифеодального типу, в об'єднанні країни, в утворенні централізованої держави. Насправді соціально-політична теорія Макіавеллі виступає як земний, ренесансний гуманізм, виражений щодо реальності суперечливих інтересів відкрито, відважно, але і жорстоко.

Значний науковий інтерес викликає концепція виникнення і сутності держави, яку розробив у Франції доби Відродження політичний мислитель, соціолог, юрист **Жан Боден** (1530 – 1596 рр.). "Усіляка держава, - писав він, – або виникає від сім'ї, яка постійно розмножується, або спочатку засновується збиранням народу воєдино, або утворюється із колонії, що виникла від іншої держави, подібно до нового бджолиного рою або подібно до гілки, відділеної від дерева і посадженої у ґрунт, гілки, яка, пустивши коріння, більш здатна плодоносити, ніж саджанець, який виріс з насінини".

Ж. Бодену належить також думка про географічну типізацію держав. Він стверджував, що південні народи потребують релігійної влади. Народи ж Півночі можна змусити підкорятися тільки сильній державі. Звичайно ж, не із сім'ї виростає держава і не природно-

кліматичні умови визначають її тип. Проблема виникнення і сутності держави не природно-наукова, а соціально-політична. Проте не можна не вбачати заслуги Ж. Бодена у постановці проблеми і в спробі знайти її розв'язання.

Своєрідну утопічну соціально-політичну концепцію пропонував англійський гуманіст **Томас Мор** (1478-1535 рр.) в роботі "Утопія". Причину соціального бідкування людей Т. Мор бачив у приватній власності на засоби виробництва, тому економічною основою суспільства в його "Утопії" виступає суспільна власність. На острові праця є правом і обов'язком кожного. Тривалість робочого дня скорочена до шести годин Організацією виробництва займаються місцеві общини, а враховує і розподіляє готовий продукт держава. Люди живуть у повній згоді зі своєю природою, прагнуть здорових насолод, займаються землеробством, ремеслом, здобувають знання, вивчають філософію. У цьому суспільстві все належить усім, нема жебраків і нужденних, всі багаті, хоча ніхто не володіє засобами виробництва.

Італійський мислитель-утопіст **Томмазо Кампанелла** (1568 – 1639 рр.) у своєму головному творі "Місто Сонця" (1613 р.) розвивав ідею ліквідації приватної власності як головної причини зла, нужди і бідкування людей. У вигаданій ним державі (Місті Сонця) праця є не тільки обов'язком, але й потребою усіх членів общини. Велику увагу там приділяють технічній творчості. Крім того, в державі Кампанелли знаходиться заспокоєння совість, знищується жадоба – корінь усього зла, і обман, і крадіжки, і пограбування, і надлишок, і приниження бідних, а також невігластво, знищуються також зайві клопоти, труди, гроші, котрі добувають купці, скупість, пихатість та інші вади, які породжуються розділенням майна, а також себелюбство, ворожнеча, заздрість, підступність. Посади розподіляють виходячи з практичних навичок і освіченості, а не із прихильності і родинних зв'язків, бо звели нанівець родинні зв'язки. Точка зору Т. Кампанелли, як і Т. Мора, є утопічним соціалізмом. Цим терміном у філософії і соціології позначаються соціальні вчення, в котрих у незрілій формі виражається прагнення до встановлення нового типу суспільства, де відсутні експлуатація людини людиною і всі інші форми соціальної нерівності.

Таким чином, філософію Відродження характеризує боротьба нових ідей і програм зі старими схоластичними концепціями. В процесі цієї боротьби вирішувалася проблема очищення античної філософії від схоластичних деформацій у відповідності до вимог нового рівня суспільного і наукового розвитку. Якщо предметом середньовічної схоластики був Бог, то в ренесансній філософії на перше місце вийшли природа і людина. Співіснування і взаємний вплив експериментальної науки і філософії обумовлювали подальший їх розвиток. Період філософії Ренесансу являє собою необхідний, закономірний перехід від середньовічних філософських традицій до філософії Нового часу.

ТЕМА 4 ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

План

4.1 Емпіризм XVII ст.

4.2 Раціоналізм XVII ст.

4.3 Суб'єктивний ідеалізм (Д. Берклі та Д. Юм).

4.4 Просвітництво XVIII ст.

4.1 Емпіризм XVII ст.

Початок Нового часу – XVII ст. – характеризується формуванням нових філософських поглядів, основні риси яких змістовно узгоджувались із специфікою буржуазного суспільства та потребами капіталістичного виробництва. Людина нових буржуазних відносин свою увагу акцентує на розумі, науці як інструментах пізнання і перетворення світу.

Біля джерел нового бачення наукових і філософських проблем стоїть видатний англійський політичний діяч і філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626 рр.). Ф. Бекон – родоначальник дослідницької науки і матеріалістичної філософії Нового часу. Проголосивши "Знання – сила", він закликав усіх людей до того, щоб вони пам'ятали справжню мету науки, щоб вони не займались нею ані заради свого духу, ані заради будь-яких вчених суперечок, ані задля того, щоб нехтувати рештою, ані заради користі і слави, ані задля

того, щоб досягти влади, ані для будь-яких низьких помислів, але задля того, щоб мало від неї користь і успіх саме життя. Це своє призначення наука може реалізувати, як вважав філософ, за тієї умови, якщо вона заснована на з'ясуванні істинних причин, явищ, які відбуваються у природі. Лише та наука здатна перемагати природу і володарювати над нею, яка сама "підкоряється" природі, тобто керується пізнаними її законами. Отже, зробивши такий висновок, Бекон наголошує, що наука потребує перетворень, передумовами яких повинна бути критика всієї попередньої схоластики, створення наукового методу пізнання і очищення людського розуму від помилок. Створити такі передумови - головне завдання філософії.

Недостовірність раніш відомого знання обумовлена, згідно з Беконом, ненадійністю умоглядної форми умовиводу та доказу. Опираючись на логіку Арістотеля, схоластика вважала такою формою силогізм. Силогізм складається із суджень, а судження – із понять. Поняття ж визначаються, на думку філософа, зазвичай шляхом швидкого і не досить обґрунтованого узагальнення, тому першою умовою реформи науки, прогресу знань є удосконалення методів узагальнення, утворення понять. Вивчаючи історію науки, Бекон дійшов висновку про те, що в ній чітко просліджуються два методи дослідження: метод догматичний і метод емпіричний (так він їх називав).

Догматик, за Беконом, починає свою роботу з загальних умоглядних положень і прагне вивести з них усі окремі випадки. Догматик схожий на павука, котрий із самого себе плете своє павутиння. Вчений же, який дотримується емпіричного методу, прагне тільки до максимального накопичення фактів. Він схожий на мурашку, котра безладно тягне в мурашник все те, що трапляється їй на шляху. Обидва методи не дають істинного знання. Таке знання може бути досягнуте тільки методом, який полягає в розумовому переробленні матеріалів, набутих досвідом, експериментом. Вчений, який дотримується такого методу, схожий на бджолу, що збирає з квітів солодкі соки, але не залишає їх в тому вигляді, в якому висмоктує, а переробляє їх в мед власною діяльністю.

Пізнання, за Беконем, повинне рухатися від вивчення окремих фактів до загального висновку, а не навпаки. Такий метод називається індукцією (наведенням). Мислитель розрізняв повну і неповну індукції. При повній індукції науковий висновок є результатом дослідження усіх предметів даного класу. При неповній індукції такий висновок робиться на основі дослідження тільки частини предметів. Він може бути тільки ймовірним. Для підвищення ефективності неповної індукції філософ допускав вивчення не тільки тих фактів, які підтверджують певний висновок, але і тих фактів, що заперечують його.

Творчій позитивній частині нового методу повинна передувати руйнівна, негативна частина, спрямована проти причин, які затримують розумовий прогрес. Причини ці полягають, на думку філософа, в різного роду помилках і забобонах, до яких схильний людський розум. У цьому зв'язку він висунув свою "концепцію ідолів", або "примар". "Ідолами" або "примарами" він називав перекручені образи дійсності, від яких необхідно звільнитись, перш ніж перейти до пізнання. Це "ідоли" ("примари") роду, печери, ринку і театру.

"Примари роду" коріняться у самій природі людського роду, в обмеженості людського розуму і недосконалості органів чуття. Людина під впливом цих примар прагне розглядати природу аналогічно до себе. За Беконем, розум людини схожий на нерівне дзеркало, яке домішуючи свою природу до природи речей, відображає їх у скривленому і спотвореному вигляді.

"Примари печери" виникають завдяки індивідуальним властивостям людини, специфічним умовам виховання окремих людей, звичних через це спостерігати природу немовби зі своєї печери. Цей рід примар можна перемогти, з точки зору Бекона, за допомогою колективного досвіду і спостереження.

"Примари ринку" породжені формами співжиття і союзу між людьми. Тут велику роль відіграють мова, застарілі поняття, неправильні слововживання, що сприяє виникненню софізмів. Вдалим засобом для запобігання цих примар, з точки зору Бекона, служить боротьба проти пустих відхилень і словесної вченості Середньовіччя.

"Примари театру" засновані на сліпій вірі в авторитет, зокрема, в традиційні філософські системи, які своїми штучними побудовами нагадують дії, розіграні в театрі. Дотримуючись авторитету давніх, людина сприймає явища і речі не так, як вони існують у дійсності, а упереджено. Щоб очистити мислення від подібних примар, потрібно, на думку Бекона, виходити тільки із досвіду і безпосереднього вивчення природи.

Примари "роду" і "печери" Бекон відносив до природних властивостей розуму, примари ж "ринку" і "театру" - до набутих розумом. Усі вони розглядались великою перешкодою на шляху наукового пізнання, а їх подолання - головною умовою утвердження нового методу і перетворення наук.

Ф. Бекон ще називають засновником емпіризму в філософії - напрямку, який будує свої гносеологічні посилення переважно на чуттєвому пізнанні і досвіді (емпірія - досвід, що опирається на експеримент). Розуміння цих гносеологічних посилень характерне і для більшості інших англійських філософів Нового часу. Основний принцип цієї філософської орієнтації в теорії пізнання виражено в тезі: "Немає нічого в розумі, чого б не було у відчуттях".

Лінія емпіризму в філософії Нового часу була продовжена англійським матеріалістом **Томасом Гоббсом** (1588 – 1679 рр.). Його світогляд склався під впливом англійської буржуазної революції XVII ст. і філософії Бекона та Декарта. Гоббс вважав метою філософії практичну користь, але, на відміну від Бекона, користь головним чином в галузі суспільних явищ. Основним злом свого часу він розглядав громадянську війну, тому на перший план своєї філософії висунув вимоги наукового розуміння суспільства як засобу пізнання причин такої війни і способів її усунення.

Поряд з Декартом, Гоббс був основоположником нової форми матеріалізму - механістичного матеріалізму, поширив його, на відміну від Декарта, і на розуміння людської свідомості. Вся природа уявлялась йому як сукупність протяжних тіл, які відрізняються між собою розмірами, фігурою, положенням і рухом. Рух він розумів суто механістично, тільки як переміщення. Усі вищі його форми зводив до механічного руху, все чуттєво якісне різноманіття предметів та явищ розчиняв у кількісних визначеннях.

Гоббс намітив основні етапи процесу пізнання: 1) образи речей в чуттєвому досвіді позначаються знаками, а самі речі за допомогою

знаків іменуються; 2) потім за допомогою знаків здійснюється класифікація видів і родів речей; 3) після цього формулюються їх "визначення"; 4) ці "визначення" з'єднуються далі у теоретичні твердження.

Відбувається усе це комбінаційним шляхом аналізу і синтезу. Філософ уподібнював мислення складанню і відніманню, множенню і діленню думок. Під аналізом він розумів індукцію, тоді як синтез у нього – дедукція. За Гоббсом, новий етап в пізнанні – не аналітично-індуктивний, а синтетично-дедуктивний: із з'єднання раніш виявлених остаточних властивостей тіл, їх дій та емпіричних знань, отриманих про будь-який важливий для нас об'єкт, дедуцируються твердження про об'єкти більш складні, в тому числі і штучно утворені. Так відбувається перехід в протилежне – індукція змінюється дедукцією, отже, для пізнання необхідні обидва методи, але в суворо визначеному сполученні і послідовності. Однак поставлену проблему співвідношення індукції і дедукції, а разом з нею і проблему взаємозв'язку емпіризму і раціоналізму в пізнанні Гоббс вирішити задовільно не зміг. Така методологія повинна була стати діалектичною, але у XVII ст. її час ще не настав.

Продовжувачем емпіричної лінії у філософії Нового часу, розпочатої Беконем, був також англієць **Джон Локк** (1632 - 1704 рр.). Головними в його філософському вченні були проблеми пізнання. Розглядав він їх з позицій матеріалістичного сенсуалізму. Полемізуючи з раціоналізмом Декарта в трактаті "Досвід про людське розуміння" (1690 р.), Локк заперечував наявність у людській думці (душі) яких-небудь природжених ідей, понять, принципів тощо, він вважав душу чистим аркушем паперу, який лише досвід заповнює письменами. Досвід же розумів як вплив навколишнього світу на органи чуття людини ("зовнішній досвід"), а відчуття - як основу усілякого пізнання. Разом з тим, він звертав увагу і на дослідження власне процесу пізнання: досвід, набутий в цьому процесі, визначав як "внутрішній", а ідеї, які виникли із нього, як "рефлексії". Результатом "внутрішнього" і "зовнішнього" досвідів у нього є прості ідеї, трансформація яких в загальні ідеї можлива лише за допомогою міркувань, в ході яких виникають уявлення, тобто узагальнені поняття. Так само, за Локком, виникають поняття субстанції, первинних і вторинних якостей, складні ідеї.

4.2 Раціоналізм XVII ст.

Якщо англійський філософ Ф. Бекон знаменував собою початок формування філософського емпіризму XVII ст., то француз **Рене Декарт** (1596 – 1650 рр.) є представником раціоналізму Нового часу. Він визнавав як матеріальний, так і духовний першопочаток. Дуалізм душі і тіла – основна риса його філософії. Обидва першопочатки у нього незалежні один від одного, але існування духовного більш безсумнівне і достовірне, ніж матеріальне.

Як і Ф. Бекон, Декарт виходить з сумніву в дійсності всього, що вважалось безсумнівним знанням. Він доводив, що ілюзії почуттів обумовлюють ненадійність відчуттів, а помилки розмірковування роблять сумнівними висновки розуму. При цьому Декарт не був ні скептиком, ні агностиком. Він критикував існуюче пізнання і шукав шляхи набуття достовірних знань, будучи завчасно впевненим у його реальності. Достовірно ж, за його міркуванням, лише існування і сумніви. Але сумніви - акт роздумів, отже, існування сумнівів достовірно свідчить про існування мислення. Можливо, якийсь злий і всесильний обманщик створив мене таким, що мені тільки здається, наче у мене є тіло, а насправді у мене його немає. Однак я достовірно знаю: якщо я сумніваюсь і мислю, я не примара, я існую. "Я мислю, отже, я існую" – девіз Р. Декарта.

Декарту належить розроблення методу раціоналістичної дедукції. Він сформулював такі його правила: 1) вважати істинним лише те, що з очевидністю пізнається мною таким, тобто ретельно уникаючи поспішності і упередження і приймати в свої судження тільки те, що уявляється моему розуму ясно і чітко, тому жодним чином не викликає у мене сумніву; 2) розділяти кожне із розглянутих мною утруднень на стільки частин, на скільки можливо і скільки потрібно для кращого їх вирішення; 3) мислити по порядку, починаючи з предметів найбільш простих, які легко пізнаються, і спускатися мало-помалу, наче по сходинках, до більш складних; 4) робити повсюди настільки повні переліки і такі загальні огляди, щоб бути впевненим, що нічого не проминув.

Правила Декарта, як і все його "Міркування про метод", мали виняткове значення для розвитку філософії і науки Нового часу. Слід підкреслити, що умови "очевидності" й "інтуїтивної ясності", як вихідні твердження наукової теорії, визнаються важливими характеристиками наукового пізнання і в нашу добу.

Декарт розвивав учення про "природжені ідеї", початок якому поклав ще Платон. У творах Декарта вони розділені на природжені поняття (наприклад, поняття буття, фігури, руху) і природжені аксіоми, які являють собою зв'язок перших (наприклад, "із нічого не може бути ніщо" або "мислячий суб'єкт не може не існувати, якщо він мислить" тощо). Природженість понять і аксіом сприймалась філософом як сукупність задатків або потенцій, що проявляються і розвиваються у відповідних умовах зовнішнього середовища.

Декарт – родоначальник раціоналізму в філософії – вчення, яке стверджує першість розуму в пізнанні і незалежність мислення від чуттєвих сприймань. Його раціоналізм виник як спроба пояснити властиву математичному знанню загальність і необхідність. Мислитель не розумів усього значення практики в теоретичному пізнанні, тому помилково оголосив джерелом достовірного знання тільки розум, а виняткову роль в процесі пізнання відвів дедуктивній формі доведення і викладання.

Заслугою Р. Декарта було створення ним нової антисхоластичної, механістично-матеріалістичної філософії. Незважаючи на своє теологічне зафарблення, вона поставила перед подальшою філософією ряд плідних проблем, які виявились початковим пунктом нових пошуків і досягнень філософів. Ідеї Декарта були теоретичним джерелом напрямку в філософії XVII – XVIII ст., який одержав назву картезіанства (від латинізованого – Декарт). Воно виходило із дуалізму – поділу світу на дві самостійні (незалежні) субстанції – протяжну і мислячу, а в його розвитку існували дві протилежні тенденції: матеріалістичний монізм та ідеалістичний окаяніалізм (від лат. – випадок, привід). Найбільш відомими представниками першої тенденції картезіанства були Х. де Руа і Б. Спіноза, другої – Мальбранш, Паскаль, Арно і деякі інші.

У кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. продовжувала знаходити своїх талановитих послідовників і раціоналістична філософія Декарта. До них належать такі видатні мислителі, як Б. Спіноза і Г.В. Лейбніц.

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632 – 1677 рр.), як і Декарт, хотів побудувати філософію на засадах абсолютно точних вихідних позицій. Модель автентичності і точного доказу він вбачав у геометрії з її аксіомами і жорсткою дедукцією теорем. Тому його "Етика", наприклад, побудована на засадах геометричного методу. Спочатку в ній даються визначення, потім формулюються аксіоми і доводяться теореми. Якщо Декарт починав з "Я", то Спіноза – з об'єктивного світу. Основи філософського вчення Спінози про природу полягають передусім у тому, що існує тільки одна субстанція. Це природа, яка є причиною самої себе, одночасно продуктивною і творчою, яка діє безперервно і нескінченно. Так характеризувати природу в часи Спінози можна було, тільки назвавши її "Богом". Ідентифікувавши природу і Бога, розчинивши Бога в природі, Спіноза таким чином обґрунтовував концепцію пантеїзму (з'єднання Бога з природою).

Спіноза доказував відмінність між суттю й існуванням. В окремих, скороминучих і скінченних речах суть не співпадає зі своїм існуванням, але в єдиній, вічній і нескінченній субстанції із суті необхідно витікає існування. Звідси й існування Бога (субстанції) може бути продемонстровано, тобто виведено дедуктивним методом із суті Бога (природи). Буття субстанції водночас необхідне і вільне, оскільки немає іншої причини, крім власної суті, яка призводить субстанцію до дії.

Модусом він називав те, що не існує саме по собі, але знаходить себе в іншому: 1) субстанція, як буття, за Спінозою, єдина, її суть виключає всяку множинність; 2) однак, крім неї, існує світ різних скінченних речей, або спільність модусів. Модусів нескінченна кількість. Субстанція існує з усіма своїми властивостями сама по собі, незалежно від свідомості. Але субстанція (природа, Бог) нескінченна, а свідомість обмежена. Тому людина може осягнути субстанцію як нескінченну тільки в двох відношеннях: по-перше, як протяжність і, по-друге, як мислення. Протяжність і мислення Спіноза називав атрибутами. Своїм вченням про атрибути субстанції філософ суперечив дуалізму Декарта, згідно з яким протяжність і мислення утворюють дві незалежні субстанції. У цьому загальному улаштуванні світу, згідно з філософією Спінози, людина як предмет пізнання не складає винятку. Як би не розглядали людину – чи як дещо тілесне, чи як дещо духовне, – і в

тому, і в іншому випадку вона - частина природи. Психологія людини, її пристрасті і бажання, мотиви та цілі її поведінки – такий же предмет пізнання, як і всіляке інше явище природи. Атрибуту протяжності – тілу відповідає атрибут мислення – душа.

Спіноза виділяє три ступені процесу пізнання. Вищий ступінь – істина, яка осягається безпосередньо розумом, інтуїтивно зрима і не залежить від досвіду. Другий ступінь – міркування розуму. Найнижчий ступінь – знання, що опираються на уявлення. Останні свою основу мають у чуттєвому сприйманні навколишнього світу. Знання на нижчому ступені неможливо довести, воно недостовірне. Воно неглибоке і поверхове. Так Спіноза з позицій свого раціоналізму відкидав значення чуттєвого пізнання і досвіду.

Велику увагу Спіноза приділяв питанням етики. Цьому присвячена його основна праця – "Етика". Спіноза прагнув перетворити етику на науку, яка б виходила із об'єктивних законів людських дій. Ця тенденція була прогресивною, оскільки містила спробу підвести під етику матеріалістичний базис. Необхідною умовою для розроблення етики є, за Спінозою, попереднє пізнання тілесних процесів і зв'язків у людині. Наближаючи психологічний метод до методів механіки і фізики, він звів усю складність і різноманітність психічного життя до простих принципів: розум, пристрасть і афекти. Волю ідентифікував з розумом. Людина, з його точки зору, не керується ані моральним законом доброго, ані запереченням поганого, а тільки єдиною тенденцією до самозбереження і власного добробуту.

Спіноза використав ці натуралістичні основи для побудови своєї теорії свободи. Він вважав, що поняття свободи тісно пов'язане з поняттям необхідності: свобода є перш за все пізнана необхідність, тобто повна і точна ідея про те, що потрібно. Спіноза обмежував свободу тільки пізнанням, йому не вдалось піднятися над своїм часом, його етичний натуралізм виявився механістичним і абстрактним. Він розглядав людину як "річ" природи, а не як істоту, яка належить певній соціальній системі. Він не розумів ролі матеріальної практики в досягненні свободи. Для нього свобода є тільки пануванням розуму над почуттями, тобто свободою мудреця, який заперечує матеріальне життя заради пізнання природи. Таке поняття свободи має абстрактний і антиісторичний характер.

Спіноза критично ставився до релігії. Це викладено у "Богословсько-політичному трактаті". У ньому він розглядав дві проблеми: 1) невтручання держави в питання вільного філософського і наукового дослідження; 2) характер і походження Старого завіту. Стосовно першої проблеми Спіноза вважав: релігія повинна дати мудрецю повну свободу думати і досліджувати, теологія і філософія не мають нічого спільного. За результатами дослідження другої проблеми Спіноза зробив висновок, що Старий завіт не є стародавнім документом, як стверджує теологічна традиція, а Біблія не є продуктом божого одкровення, а збіркою книг, написаних різними людьми.

Певним завершенням європейського філософського раціоналізму було вчення **Готфріда Вільгельма Лейбніца** (1646 – 1716 рр.) – німецького філософа, математика, фізика і винахідника, юриста, історика, філолога. У боротьбі проти декартівського дуалізму, в полеміці зі Спінозою, Бейлем, Локком і Толандом він створив свою систему об'єктивного ідеалізму - монадологію, її ядро складає вчення про монади. Монада (з грець. - єдине, одиниця) - проста, неподільна субстанція, "атом природи", "елемент предметів", яким притаманна активність. Монади неподільні, невинищувані, нематеріальні, неповторні (немає двох однакових монад), здатні до саморозвитку, сприйняття і прагнення. На відміну від Декарта і Спінози, Лейбніц поділяв ідею множинності субстанцій. Усяку монаду він вважав субстанцією. Монади, на його думку, є причиною самих себе, кожна із них являє собою деякий світ, існуючий сам по собі, а єдиним зв'язком між ними виступає гармонія. Гармонія у Лейбніца – принцип, внутрішній порядок монад, що переборює їх ізольованість. Кожну монаду філософ наділив власною якісною визначеністю, якою вона відрізняється від усіх інших. За ступенем розвитку монад він розділив їх на три види. Нижчий вид – монади – "перцепції" (вони володіють пасивною здатністю сприймання і утворюють неясні уявлення). Вищий вид - монади-душі, здатні до ясних уявлень. Найвищий вид - монади-духи, здатні до апперцепції, тобто наділені свідомістю.

Згідно з Лейбніцем, монади не мають фізичних характеристик. Вони не сприймаються за допомогою органів чуття. Осягнути їх можна тільки розумом. Усі тіла, речі являють собою поєднання монад. Розрізняються речі тим, що вони складаються з різних монад: фізичні тіла (предмети неживої природи) - з нижчих монад - "перцепцій"; біологічні об'єкти - з вищих монад (монади-душі); людина – з такої сукупності монад, у якій організаційними є монади-духи. Утворення сукупностей монад не випадкове. Воно визначене "установленою гармонією" (тобто установленою Богом відповідністю споконвічного розвитку кожної монади розвитку усіх інших монад і світу в цілому).

Монади вічні і незнищені, вони не можуть виникнути або загинути природним шляхом. Вони утворюються із безперервних "випромінювань божества" і можуть бути знищені тільки надприродною силою.

Складовою монадології у Лейбніца є його теорія пізнання, у якій він продовжив лінію Декарта. В його розумінні емпіричний матеріал, чуттєвість може стати лише поштовхом для діяльності вроджених ідей. Сенсуалістичному образу "чистої дошки" філософ протиставив образ брили мрамору, прожилки якої розміщені так, що окреслюють фігуру майбутньої статуї. У формулу сенсуалізму: "немає нічого в інтелекті, чого б не було в почутті" Лейбніц вніс раціоналістичний додаток: "крім самого інтелекту".

Приймаючи припущення Декарта про наявність в розумі деяких природжених ідей, необхідно підкреслити, що Лейбніц в той же час прагнув перебороти крайнощі Декарта з цього питання. Так, згідно з Лейбніцем, природжені ідеї не є завершеними поняттями, а тільки можливостями останніх, які ще повинні реалізуватися. Відповідно цього підходу Лейбніц розробив теорію двох типів істин: істин факту і метафізичних істин. Останні відкриваються за допомогою розуму і не потребують досвіду для свого підтвердження. Істини факту, навпаки, проявляються тільки в експерименті. В цілому філософія Лейбніца є об'єктивним раціоналістичним ідеалізмом.

4.3 Суб'єктивний ідеалізм (Д. Берклі та Д. Юм)

Ідеалістично-емпіричний напрямок у філософії кінця XVII – середини XVIII ст. розвивали у своїх працях Дж. Берклі та Д. Юм.

Джордж Берклі (1685 – 1753 рр.) – англійський філософ, автор творів: "Досвід нової теорії зору" (1709 р.), "Про начала людського знання" (1710 р.), "Три розмови між Гіласом і Філонусом" (1713 р.) та ін. У філософії він прагнув спростувати матеріалізм і дати обґрунтування релігії, виступав з критикою поняття матерії як субстанції тіл, а також вчення Ньютона про простір як вмістилище всіх предметів і вчення Локка про походження понять матерії і простору. Берклі намагався довести не тільки неможливість самостійного існування матерії, але і самого цього поняття, оскільки із нього виникають дивовижні, з точки зору філософа, висновки про заперечення безсмертної душі, свободи волі, доцільності, воскресіння і т. ін.

Аналогічно з вченням Локка про суб'єктивність "вторинних якостей" предметів, Берклі проголосив усі якості назагал суб'єктивними. Ані відстані, ані величини предметів не є, за його твердженням, об'єктивно властивими речам. Уявлення ж про величину і відстань є результатом судження, заснованого на свідченнях відчуттів.

Берклі прагнув довести неможливість існування речей незалежно від людських відчуттів. У нього людина бачить окремі кольори, а не офарблену матерію, чує окремі звуки, а не матерію, яка звучить. Усе, що людина знає про матеріальні або "немислячі" предмети, є лише відчуття величини, форми, твердості, кольору, запаху, смаку тощо. Ніщо інше за поняттям предмету не ховається. Отже, Берклі робить висновок: те, що ми називаємо предметом, є не що інше, як сукупність наших сприймань. Бути – означає бути сприйнятим, без суб'єкта немає об'єкта.

Берклі розумів, що обґрунтувавши суб'єктивний ідеалізм, можна прийти до соліпсизму. Він спробував уникнути соліпсизму, тобто висновку про існування одного тільки суб'єкта, що сприймає. Тому він доводив, що річ, яка не сприймається одним суб'єктом, може сприйматися іншими. Більше того, якби навіть усі люди зникли, то речі залишились би існувати в свідомості Бога. Ось так Берклі зробив стрибок від суб'єктивного ідеалізму до об'єктивного.

Дейвід Юм (1711-1776 рр.) – англійський філософ, історик, економіст і публіцист, молодший сучасник Берклі, попередник позитивізму. Йому належить формулювання основних принципів новоєвропейського агностицизму. У 1739 – 1740 рр. Юм опублікував головний свій твір "Трактат про людську природу". В 1753-1762 рр. працював над 8-томною "Історією Англії". В 1763 – 1766 рр. перебував на дипломатичній службі в Парижі, де зблизився з французькими просвітителами. Славу на батьківщині Юму принесли "Есе" (1747 р.) на суспільно-політичні, морально-естетичні і економічні теми, а у Франції – "Природна історія релігії" (1757 р.).

Юм поділяв вихідні суб'єктивно-ідеалістичні положення Берклі, але, на відміну від нього, не переходив на позиції об'єктивного ідеалізму і не робив зі своєї філософії релігійних висновків; він прагнув уникнути крайносців філософії Берклі.

Його теорія пізнання склалась внаслідок перероблення ним матеріалістичного сенсуалізму Локка і суб'єктивного ідеалізму Берклі в дусі агностицизму та феноменалізму. Завдання вірогідного знання Юм бачив не в адекватному пізнанні буття, а в здатності бути керівництвом у практичній орієнтації. При цьому єдиним предметом такого знання і доказу він визнавав об'єкти математики – кількість і число; усі інші об'єкти дослідження відносив тільки до фактів зв'язку, які не можуть, згідно з його точкою зору, бути доведені логічно, а виходять виключно із досвіду. Досвід же Юм розумів ідеалістично. У нього дійсність – це потік вражень, причини породження яких принципово недоступні для пізнання. Людина не може також знати, чи існує зовнішній світ. Існують, за його думкою, враження наших почуттів ("відчуттів") та враження внутрішньої діяльності душі (афекти, бажання, пристрасті). Від цих двох видів первісних вражень залежать ідеї пам'яті та ідеї уявлення. Жодна ідея не може бути утворена без попереднього враження. Пам'ять відтворює ідеї в тому порядку, в якому вони набувались. В уяві ж ідеї вступають у вільні сполучення.

Недосконалість поглядів Юма коріниться не тільки в тому, що він під досвідом і пізнанням розуміє пасивне споглядання речі, а не вплив людини на об'єктивні зміни цього об'єкта, а в тому, що він взагалі виключав з поняття "досвіду" об'єкт, звівши таким чином усі завдання філософії до дослідження "відчуттів і сприймань" і з'ясування тих відносин, які устанавлюються між ними в людській свідомості.

За Юмом, ідеї, які є копіями безпосередніх уявлень, можуть вступати в зв'язок одна з одною завдяки властивим їм трьом принципам. Ці принципи – схожість, суміжність у часі і просторі та причинність. Вони не природжені інтелекту, не апріорні, а отримані з досвіду. Але оскільки досвід Юм розумів ідеалістично, як сукупність відчуттів, то відношення у просторі і часі, як і причинна залежність, для нього не об'єктивно існуючі, непритаманні самим речам, а лише результат зв'язку сприйнятів.

Юм проводив більш послідовну лінію суб'єктивного ідеалізму. Він, на противагу Берклі, поширював свій скептицизм і на божественну субстанцію, захищав деїзм, заснований на моралі. Він піддав критиці раціоналістичні докази буття Бога, відкинув чудеса і вважав релігію одвічним джерелом розладів між людьми. Детально розглянувши питання про походження релігійних вірувань, дійшов висновку, що джерело самої релігії – у фантазії людей, стимульованій почуттям страху і надії. Проте вірний своїй соціальній позиції, Юм не відштовхнув релігію взагалі. Він визнавав необхідним зберегти релігійну мораль для народних мас, а релігійний скептицизм – для "внутрішнього застосування" серед "освічених" соціальних верхів.

Юм вплинув на розвиток більшості позитивістських вчень XIX – XX ст., розпочинаючи з Дж. Мілля і впритул аж до емпіріокритицизму, неопозитивізму і лінгвістичної філософії.

4.4 Просвітництво XVIII ст.

Якщо в XVII ст. країною найбільш динамічного розвитку та гострих соціальних і політичних протиріч була Англія, то в XVIII ст. такі конфлікти стали все частіше виникати у французькому суспільному житті, що привело в 1789 – 1794 рр. до Великої французької буржуазно-демократичної революції. Провісниками цієї революції були дві ідейні течії у Франції XVIII ст.: механістичний матеріалізм і Просвітництво. Французьке Просвітництво сформувалося в другій чверті XVIII ст. Воно об'єднувало прогресивно мислячих представників "третього стану": природознавців, діячів культури, політичних діячів у колах буржуазії, яка народжувалася, юристів, філософів та ін. Свої вчення

вони спрямували на критику існуючого тоді у Франції феодального ладу суспільства, критику абсолютизму. Виступали за свободу наукового і філософського мислення, художньої творчості і громадських думок.

Найбільш рішучими і послідовними представниками широкого просвітницького руху у Франції XVIII ст. були філософи, які склали його матеріалістичне ядро, висували діалектичні ідеї. Починаючи з Відродження, разом із зростанням і зміцненням революційної буржуазії, матеріалізм у філософії все сильніше і сміливіше вступав у боротьбу з релігійними забобонами й ідеалістичною метафізикою. Така плеяда французьких матеріалістів у XVIII ст., як Ламетрі, Руссо, Монтеск'є, Вольтер, Гольбах, Гельвецій, Дідро та ін. вперше в Новий час широко і відкрито розгорнула бойовий прапор матеріалізму, їх філософські погляди включали в себе розгляд природи, людини і суспільства.

Засновник французького матеріалізму XVIII ст. **Жуль'єн Офре де Ламетрі** (1709 – 1751 рр.) виклав у загальній формі майже всі ідеї філософії цього часу, які потім були розвинуті. Він стверджував, що не тільки форма, але й матерія не відокремлена від руху, субстанцію зводив до матерії, якій властива не тільки здатність до руху, а також потенціальна, універсальна здатність почувати або відчувати. Однак свої фундаментальні ідеї Ламетрі не розвинув у систему. Ця честь випала на долю іншого французького мислителя **Поля Гольбаха** (1723 – 1789 рр.). Плодом його міркувань є твір "Система природи" (1770 р.). Головна ідея цієї роботи полягає в обґрунтуванні можливостей звести всі явища природи до різних форм руху матеріальних часток, які в своїй єдності складають вічну і ніким не створену природу. Основою всіх процесів у світі Гольбах вважав матерію, характеризував її здатною до руху. У своїй роботі він показав його основні типи: 1) рух матеріальних мас, результатом якого є їх переміщення з одного місця в інше; 2) внутрішній, прихований рух, обумовлений енергією власного тіла, тобто комбінацією дій і протидій у молекулах, що складають його. Гольбах стверджував універсальність руху в природі, його вічність і нестворенність, вважав рух способом існування матерії і джерелом походження основних її властивостей, таких, як протяжність, вага, непроникливість, фігура тощо, доводив принципову несумісність матеріалістичної концепції природи з визнанням будь – яких

надприродних причин. Згідно з Гольбахом, в природі можуть мати місце тільки природні причини і дії. Він розглядав співвідношення причини і наслідку через необхідність, стверджував усезагальність причинного зв'язку. Завдяки руху ціле входить у відношення зі своїми частинами, а вони з цілим. Всесвіт – не що інше, як нескінченний ланцюг причин і наслідків. Проте тезу про "жорстку необхідність" Гольбах розповсюдив і на людину; на появу у неї відчуттів і уявлень, що привело його, зрештою, до заперечення випадковості в природі.

Система матеріалізму, яка викладена Гольбахом у "Системі природи", була розвинута в роботах **Дені Дідро** (1713 – 1784 рр.) – найвидатнішого представника французького матеріалізму XVIII ст. Дідро у своїй філософії пройшов складний шлях від етичного ідеалізму і деїзму до матеріалізму і навіть до атеїзму. В його працях "Племінник Рамо", "Розмова д'Аламбера з Дідро", "Сон д'Аламбера" та інших виклад теорії матеріалізму досяг своєї вищої відмітки у філософії Нового часу. Як і інші представники французького матеріалізму, Дідро виходив із визнання вічності і нескінченності матерії. Вона, на його думку, ніким не створена і ніщо не існує поза нею. Мислитель доповнив матеріалістичну теорію певними рисами й ідеями діалектики. Він обґрунтував ідею розвитку в природі, виходячи із взаємозв'язку процесів, які мають в ній місце. Згідно з Дідро, в природі все змінюється, світ народжується і вмирає постійно, кожний момент знаходиться у стані народження і смерті, але ніколи не було і не буде іншого світу.

У теорії пізнання особливу увагу Дідро приділяв проблемі матеріалістичного обґрунтування відчуттів і їх появи. Він розглядав відчуття такою ж загальною властивістю матерії, як і рух, тобто стояв на позиції універсальної чуттєвості матерії. Розвиваючи цю точку зору, філософ виклав теорію психічних функцій, яка передувала сучасній теорії рефлексів. На основі своєї філософії природи французький матеріалізм висунув припущення, що всі форми пізнання залежать від досвіду. Дідро розвинув це положення, підкресливши роль техніки і промисловості в еволюції мислення і пізнання. Тому не випадково, що серед основних методів пізнання він визначив спостереження і експеримент.

У теорії суспільства французькі мислителі XVIII ст. виступали критиками теологічної і ідеалістичної концепції історії, показали особливу роль у ній людського розуму. У вченні про природу людини, про освіту, суспільство і державу вони захищали детермінізм. Людина, на їх погляд, є продуктом зовнішніх фізичних сил і умов, проте вона не може ухилитись від відповідальності перед суспільством. Звідси і неминучість покарання за здійснення злочину.

Теорія моралі, на думку французьких матеріалістів, повинна базуватися на досвіді. Людина діє виключно із прагнення отримати насолоду і уникнути болі. В той же час вона здатна порівнювати задоволення і вибирати кращі із них, а також планувати цілі і засоби їх досягнення. Тому на неї покладені норми, які є базою моралі. Люди не можуть жити самотньо, тому створюють суспільство, в якому виникають нові стосунки і нові обов'язки. Відчувши необхідність чужої допомоги, людина зобов'язана в свою чергу робити речі, корисні для інших. Таким чином, виникає загальний інтерес, від якого залежить інтерес власний. Згідно з Гольбахом і Гельвецієм, добре зрозумілий власний інтерес обов'язково веде до моралі. Стан суспільства того часу, як цілком справедливо вважали французькі мислителі, був досить далеким від досконалості. Щоб прийти до гуманних стосунків, необхідно робити для інших те, чого людина бажає собі. У цьому плані обов'язки, що виникають із загальних інтересів, мають перевагу над бажаннями окремого індивіда.

Французький матеріалізм, в цілому, є найвищою формою матеріалістичної думки XVIII ст. Його теоретичними джерелами були матеріалістичні ідеї Локка і його послідовників, фізика Декарта і все природознавство того часу в цілому. Він вів відкрити і яскраво виражену боротьбу проти метафізичних філософських систем XVII ст., в тому числі проти вчень Декарта, Спінози, Лейбніца, які припускали існування надчуттєвої реальності. Велике значення французького матеріалізму полягає також у розробленні і загальних філософських основ матеріалізму: 1) послідовне матеріалістичне вирішення питання про відношення мислення до буття, до природи; 2) матеріалістичне пояснення природи; 3) матеріалістичне обґрунтування теорії відчуття.

Однак французький матеріалізм XVIII ст. був обмежений історичними рамками свого часу. Він залишився у своєму теоретичному сенсі матеріалізмом механістичним. Не піднявся він і до діалектичного розуміння процесу пізнання, хоча в ньому містився

ряд діалектичних ідей. Матеріалістичні уявлення про значення середовища у формуванні людини поєднувались у ньому з ідеалістичним розумінням історії. Поступальний хід історії французькі матеріалісти пов'язували лише з прогресом розуму, освіти і знання, джерела яких залишались для них невідомими. Ці та інші «слабкості» філософських вчень епохи Просвітництва в основному були усунуті німецькою класичною філософією.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Андрущенко В.П. Вступ до філософії. Великі філософи. Навч. посібник. – К. – Х., 2005.
- 2 Антологія світової філософії. Зб. філософських текстів. – К., 1992.
- 3 Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- 4 Вандишев В.М. Філософія. Екскурс в історію вчень і понять: Навч. посібник. – К., 2006.
- 5 Горак Г.І. Філософія. Курс лекцій. – К., 1997.
- 6 Западная философия: итоги тысячелетия / Под ред. А.В. Перцева. – Екатеринбург, 1997.
- 7 Ільїн В.В., Кулагін Ю.І. Філософія (Нариси з історії розвитку філософської думки). – К., 1997.
- 8 Історія філософії: Підручник / В.І. Ярошовець, І.В. Бичко, В.А. Бугров та ін.: За ред. В.І. Ярошовця. – К., 2002.
- 9 История мировой философии: Учеб. пособие / Под ред В.Д. Губина и Т.Ю. Сидориной. – М., 2007.
- 10 Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. – С.Пб., 2001.
- 11 Філософія: Навч. посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін.: За ред. І.Ф. Надольного. – К., 1997.
- 12 Философия: Учебник / Под ред. А.Ф. Зотова, В.В. Миронова, А.В. Разина. – 4-е изд. – М., 2007.
- 13 Філософія: Підручник / І.В. Бичко, І.В. Бойченко. – К., 2002.
- 14 Ярошовець В.І. Історія філософії. – К., 2004.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

КРАСНОЛИМАНСЬКИЙ ЗАОЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра «Соціальні та гуманітарні дисципліни»

В.М. Толстов, І.В. Толстов

ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ
(від Античності до Просвітництва)

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з курсу «Філософія»

Харків 2009

Толстов В.М., Толстов І.В. Історія західноєвропейської філософії (від Античності до Просвітництва): Конспект лекцій з курсу «Філософія». – Харків: УкрДАЗТ, 2008. - 46 с.

Даний конспект лекцій розкриває історію розвитку філософських категорій, залежність зміни предмета філософії від історичних умов та соціально-культурних координат людської діяльності.

Рекомендується для студентів заочної форми навчання.

Бібліогр.: 14 назв.

Конспект лекцій розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Соціальні та гуманітарні дисципліни» 24 грудня 2007 р., протокол №5.

Рецензент

доц. В.М. Петрушов

ЗМІСТ

	Вступ	4
	ТЕМА 1 АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	5
1.1	Філософія досократиків	5
1.2	Класична філософія Давньої Греції	8
	ТЕМА 2 ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	14
2.1	Патристика	14
2.2	Схоластика	16
	ТЕМА 3 ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ	20
3.1	Гуманізм – основна риса Відродження	20
3.2	Реформація	22
3.3	Натурфілософія	23
3.4	Соціальні теорії	25
	ТЕМА 4 ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ	27
4.1	Емпіризм	27
4.2	Раціоналізм XVII ст. XVII ст.	32
4.3	Суб’єктивний ідеалізм (Д. Берклі та Д. Юм)	38
4.4	Просвітництво XVIII ст.	40
	СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	45

ВСТУП

Рано чи пізно людина змушена вирішувати для себе ряд проблем, зрозуміти, що таке світ, як він виник, чи має початок у часі та просторі; чи існують закони розвитку світу, як співвідносяться закономірність та випадковість; чи можливе існування такого суспільства, в якому головними принципами співжиття будуть добро, згода, любов? Ці та інші питання складають зміст світогляду, який є результатом духовного освоєння, усвідомлення дійсності з позицій взаємовідносин природи і людини, макрокосмосу і мікрокосмосу.

Історично першою формою світогляду є міфологія, яка виникає на найбільш ранньому етапі суспільного розвитку і є наслідком уявлень, а не логічно-теоретичного мислення. Поруч з міфологією іде релігія як друга форма світогляду. На ранніх стадіях розвитку суспільства вони становлять одне ціле.

На зміну міфу та релігії з їхніми символами та образами приходить розум, тобто філософія. Вона висуває на перший план інтелектуальні аспекти світогляду, намагається по-новому вирішити основні світоглядні проблеми, оперуючи мисленням, поняттями, судженнями, висновками, пов'язаними між собою логічними законами. Філософія -- це системно-раціоналізований світогляд. Вона є теоретично сформованим світоглядом, системою загального погляду на світ у цілому, на місце людини в ньому.

Запропоновані конспекти-лекцій з історії філософії мусять допомогти студентам – заочникам зрозуміти становлення філософського знання. Вони побачать, що багато філософських категорій мають тривалу історію свого розвитку, що цей розвиток не завжди мав прямолінійний характер. Їм стане зрозумілішою проблема зміни предмета філософії, залежність її від історичних умов та соціально – культурних координат людської діяльності. Студент мусить сам переконатися, що філософія – це не набір абстрактних положень, а важкий процес пошуку адекватного засобу духовного осягнення людського буття.

В цьому методичному виданні розглядається історичний розвиток західноєвропейської філософії від Античності до Просвітництва. Цьому періоду присвячується чотири теми:

Тема 1 Антична філософія.

Тема 2 Філософія Середньовіччя.

Тема 3 Філософія Відродження.

Тема 4 Філософія Нового часу.

ТЕМА 1 АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

План

1.1 Філософія досократиків.

1.2 Класична філософія Давньої Греції.

1.1 Філософія досократиків

Першою філософською школою античності досократичного періоду була Мілетська школа, що пропагувала стихійний матеріалізм. Її засновником вважається **Фалес** із Мілета (625 – 546 рр. до н. е.). Представники цієї школи стверджували, що причиною всього існуючого є спільний першопочаток (архе). Для Фалеса цим першопочатком є вода, але це не просто вода, а вода “розумна”, божественна, яка дає життя усім речам.

Анаксимандр (611 – 546 рр. до н. е.) – учень і послідовник Фалеса, визначає першоприцип більш абстрактно – як апейрон. Апейрон – це щось нескінченне, безмірне, безмежне. Він вічний і невизначений. Апейрон не тільки субстанційний, але й генетичний початок космосу.

Анаксімен (585 – 525 рр. до н. е.) – також представник Мілетської школи – вважав першопочатком всього суцього – повітря.

Другим після Мілета осередком античної філософії було місто Ефес – батьківщина філософа **Геракліта** (535 – 475 рр. до н. е.). Субстанцією буття він вважає вогонь, котрий перебуває рівним самому собі, незмінним у всіх перетвореннях, як першопричина. Світ – це впорядкований космос, вічний і нескінченний. Він, за Гераклітом, не створений ні богами, ні людьми, а завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає. Всі предмети і явища природи народжуються з вогню і, зникаючи, знову перетворюються у вогонь. Для Геракліта головне значення має Логос, що означає принцип порядку і міри. Логос – той самий вогонь, але вогонь – розумний. Все відбувається згідно з Логосом.

Геракліта вважають засновником стихійної діалектики. Світ як впорядкована система створюється на основі всезагальної змінності явищ, загальної мінливості речей. «Все тече, все змінюється, немає нічого нерухомого», «В одну і ту ж саму річку не можна увійти двічі...» – казав Геракліт. Його вчення про плинність усього тісно пов'язане з його вченням про перехід однієї протилежності в іншу, про “зміну”, “обмін” протилежностей. Обмінюючись між собою, протилежності стають тотожними. Твердження Геракліта, що все є обміном протилежностей, доповнюється вказівкою про те, що все проходить через боротьбу, на основі якої встановлюється гармонія світу.

До досакратичних шкіл відноситься й піфагорійська школа, назва якої походить від імені її засновника – математика та філософа **Піфагора** (приблизно 580 – 500 рр. до н. е.). На світ піфагорійці дивилися крізь призму математики. В центрі уваги цієї школи знаходиться число. Воно – наймудріше, воно володіє всіма речами, в тому числі і моральними, і духовними якостями. Душа – гармонія, котра є числовим відношенням. Число створює порядок в космосі, визначаючи та обмежуючи невизначене (апейрон). Речі є відображення чисел, їх справжня природа виводиться з їх математичної структури. Числа розрізняються за своєю природою. Так, одиниця – вища за всі інші числа і вона є першопочатком всього.

Піфагор – відомий як творець «теореми Піфагора», він став на шлях перетворення математики емпіричної в математику теоретичну. Надав геометрії форми вільної науки, досліджував теореми з інтелектуальної точки зору. В космогонії Піфагор – один із перших геоцентристів, який вчив про «гармонію сфер». Піфагорійці розвинули картину космосу, де світила по кругових орбітах рухаються навколо нерухомого центру. На ідеї гармонії будується і етика піфагорійців. Вони ототожнювали добродієвості з визначеними числами. Піфагору приписується конструювання слова «філософ».

Важливим кроком у розвитку ранньогрецької філософії був творчий здобуток елеїської школи, засновником якої був **Ксенофан** (580 – 450 рр. до н. е.). Він виділяє філософський аспект світу в цілому, який зливається з поняттям Бога. Бог Ксенофана – це чистий розум. Його сила – в мудрості. Він є космічним філософом. Цей богофілософ керує силою своєї думки, без будь-якого фізичного

зусилля. Такий бог – один і єдиний: він є все, але «все» береться не в багатоманітності, а у вищій єдності.

Парменід (VI – V ст. до н. е.) розширив поняття єдиного світобога до поняття єдиного буття. Його буття незмінне, вічне, не виникає і не знищується, залишаючись тотожним і завжди рівним самому собі. Буття, за Парменідом, є, небуття немає.

В теорії пізнання елейти чітко розмежовували істину, яка базується на раціоналізованому пізнанні, і думку, яка засновується на чуттєвому сприйнятті. Почуття знайомлять людей лише з видимістю речей. Істинність знань забезпечується філософським вченням про буття, а те, як дається світ нашим почуттям, описується у вченні про Природу. Чуттєва багатоманітність світу, на думку елейців, ілюзорна. Парменід визнавав існуючим тільки те, що мислимо і що виражається у словах. Це можна розуміти як ствердження ним тотожності буття і мислення.

На захист Парменіда виступав його учень **Зенон** (490 – 430 рр. до н. е.). Незмінність буття, неможливість руху, виникнення і знищення Зенон доводив за допомогою своїх найбільш відомих парадоксів (апорій): «Дихотомія (розподіл на двоє)», «Ахілл і черепаха», «Стріла», «Тіло, що рухається».

Логіка елейців виявилась неспростовною, і захистити реальність руху можна було лише змінивши сам вихідний принцип, тобто ідею єдності суцього. Першим на цей шлях став учень Ксенофана і Парменіда **Емпедокл** (бл.490 – 430 рр. до н. е.). Першопричинами світу вважав всі чотири традиційні стихії (вода, земля, вогонь та повітря), які він називає «корінням речей». Все, що є в світі, – те чи інше з'єднання різних доз «коренів». Всі «корені речей», навіть вогонь, - пасивні. Тому всі процеси в світі Емпедокл пояснює боротьбою двох антагоністичних начал. По-перше, це Любов як космічна сила, і по-друге, - Ненависть, Гнів. Любов – космічна причина єдності і добра. Ненависть – причина різнорідності і зла. Виходячи з цього Емпедокл уявляє собі світ, що вічно повторюється.

На відміну від Емпедокла, який вчив про походження живого із неживого, **Анаксагор** (жив у V ст. до н. е.) є засновником панспермії. У нього насіння живих істот падають з неба на землю разом з дощем. Це насіння було завжди, воно – різновиди "гомеомерії". "Гомеомерії" -- це першопочаток усіх речей. Це не апейрон, не числа, не чотири стихії, а «насіння усіх речей».

Гомеомерії пасивні, і першопочатковий Хаос не міг своїми силами розвинути у космосі. Для цього потрібен був особливо активний початок, який Анаксагор знаходить в Нусі, тобто в розумі - творці космосу із хаосу.

Вчення Анаксагора та Емпідокла про частки підготували виникнення атомістичного матеріалізму **Левкіпа** (бл. 500 – 440 рр. до н.е.) і **Демокріта** (460 – 370 рр. до н. е.). Вважається, що вперше ідею атомізму висунув Левкіп, а теорію античного атомізму розробив Демокріт.

В основі світобудови, за Демокрітом, лежать два начала – атоми(буття) та пустота (небуття). Атом, простий, вічний, незмінний, неподільний, що не виникає і не знищується. Атомів нескінченна множина, вони характеризуються твердістю, відрізняються один від одного своїм об'ємом і формою. Всі речі складаються із сполучень атомів: багатоманітність світу викристалізовується з їх поєднання і роз'єднання. Тому речі розрізняються лише кількістю своїх атомів, їх формою, порядком і положенням. Атоми вічно рухаються в пустоті, яка оточує їх. По відношенню до атома місце, яке він займає, випадкове.

Демокріт сповідував крайній детермінізм, який переходить у фаталізм. Він ототожнює причинну, зумовленість явищ і необхідність. Жодна річ не виникає безпричинно. Випадковість – це лише невідома людському розуму причина.

1.2 Класична філософія Давньої греції

Вершина розвитку античної філософії випадає на другу половину V і IV ст. до н. е. В історії цей період був названий класичним. В цей період відбувається перехід від вивчення природи до розглядання людини у всіх її багатоманітних проявах. У зв'язку з цим з'являється суб'єктивістсько-антропологічна лінія у філософії. Родоначальниками цієї лінії були софісти. В особі софістів філософська думка Давньої Греції поставила людину у центр світоглядних пошуків. Там, де з'являлись софісти, догматизм традиції втрачав фундамент, позаяк вимагались докази. Вони могли сьогодні обґрунтувати тезу, завтра – антитезу. Це пробуджувало думку від догматичної дрімоти, у всіх виникав сумнів: а де ж істина?

Найвідоміший із софістів – **Протагор** (480 – 410 рр. до н. е.) висказав головну тезу софістів: «Людина – міра всіх речей». Він виходив з того, що, оскільки про кожну річ можливі протилежні, взаємовиключні думки, людина не може орієнтуватися в світі: слід вибирати між двома протилежними думками. І людина здійснює цей вибір, приймаючи одну думку і відкидаючи протилежну. Тобто людина тільки в собі самій може знайти істину.

З появою софістів проблема людини, людської особистості стає однією із найважливіших проблем філософії. На передній план виходить проблема ставлення людини до світу, тобто акцент переноситься на розроблення світоглядної проблематики. Інакше кажучи, починаючи з софістів, філософія вперше формулює основне світоглядне питання, як питання про відношення суб'єкта до об'єкта, духу до природи, мислення до буття. Необхідно підкреслити, що для філософії специфічним є не окремий розгляд людини і світу, а постійне їх співвідношення. Філософське сприйняття світу завжди суб'єктивне, особистісне, в ньому неможливо абстрагуватися від присутності людини, котра оцінює і емоційно переживає. Філософія – це самоусвідомлююче мислення.

Учнем софістів був **Сократ** (470 – 399 рр. до н. е.), який з часом критично поставився до своїх вчителів. Він виступив проти релятивізму софістів. Мірою всіх речей для Сократа була не суб'єктивно-випадкова одинична людина, а людина як розумна мисляча істота. Сократ виступив з вимогою доказувати такі істини, які мали б загальне і об'єктивне значення. Тобто фундаментальною здатністю людини він вважав розум, мислення. Саме розум здатен дати вище, загальнообов'язкове знання, яке, однак, неможливо отримати в готовому вигляді. Людина повинна затратити зусилля, щоб здобути його. Звідси бере початок метод Сократа *майєвтика* (повивальне мистецтво). Вихідним початком методу Сократа стала *іронія*. Завдяки іронічному ставленню до навколишнього світу Сократ пробуджував у людей сумніви в загальноприйнятих істинах («Я знаю, що я нічого не знаю», – заявив він) і тим самим запрошував їх до розмови, до вироблення своєї власної позиції, яка б формувалася на логічних аргументах, була б достатньо обґрунтованою. Формою цієї розмови був *діалог*. Для Сократа знати означало відповісти на питання, що це таке? Сократ першим підняв знання на рівень поняття: без поняття не має знання. Досягав

понятійного знання він шляхом індукції, тобто сходженням у процесі співбесіди від окремого до загального.

Добропорядними роблять людей, за Сократом, знання. Зло – результат незнання ними доброго. Знаючи, що добре і що погано, ніхто не може вчинити погано. Така моральна теорія називається раціоналістичною.

Найбільш видатним учнем, послідовником і систематизатором поглядів Сократа був **Платон** (427 – 347 рр. до н. е.) – засновник одного з провідних напрямків в античній філософії – *об'єктивного ідеалізму*. До його системи входять онтологія (вчення про буття), теологія (вчення про бога), космологія (вчення про світ), космогонія (вчення про походження світу), психологія (вчення про душу), гносеологія (вчення про пізнання), етика (вчення про моральність) і соціологія (вчення про суспільство). Всі елементи цієї системи являють собою єдине ціле, скріплене оригінальним вченням про ідеї. На його думку, світ чуттєвих речей не є світом істинно існуючого: чуттєві речі безперервно виникають, гинуть, рухаються, в них немає нічого сталого. Справжня їх суть полягає в безтілесних нечуттєвих формах, які осягаються розумом. Платон називав їх видами ("*ейдосами*"), рідше – *ідеями*. Вони існують в деякому ідеальному світі, який безтілесний і безчуттєвий, вічний і незмінний, завжди є і ніколи не породжується. Ідеї теж вічні, незмінні, не залежать від умов простору і часу. Відносно чуттєвих речей, ідеї є їх суть і одночасно причини, образи, цілі і поняття. Кожному класу чуттєвих предметів відповідає в ідеальному світі певний ейдос. Приймає ейдоси на себе матерія (за термінологією Платона – "*Хора*"). Матерія у нього майже як небуття, на відміну від ідей (справжнього реального буття), хора – деякий простір, незримий, безформенний і невловимий. Вона пасивна, недоступна для пізнання, але вічна, ідеями не твориться. Матерія – джерело множинності, одиничності, вічності, мінливості, смертності і народжуваності, природної необхідності, зла та несвободи. Отже, Платон – ідеалістичний дуаліст. Поряд з ідеями він визнавав існування іншого самостійного начала – матерії, хоч і зводив її до пасивної нікчемності.

Теорія пізнання Платона спирається на його вчення про душу. Людина як тілесна істота – смертна, а як душа – безсмертна. Після смерті людини душа звільняється від тілесного покрову, як від ув'язнення, починає вільно мандрувати в піднебесній сфері. Під час

цієї мандрівки вона входить у світ ідей і споглядає їх. Тому процес пізнання полягає в пригадуванні душею тих ідей, які вона колись споглядала в світі ідей. Істинне знання дає тільки мислення (воно дає знання ідей). Чуттєве сприйняття породжує лише думки про речі. У зв'язку з цим процес пізнання визначається Платоном як діалектика, тобто мистецтво вести розмову, мистецтво ставити запитання й відповідати на них, пробуджуючи спогади душею безтілесних ідей. Теорія пригадування одержала назву *анамнезис*.

Досягнуте істинне знання є умовою моральних вчинків. Цим знанням володіє душа, яка складається з трьох частин: 1) розумна; 2) вольова; 3) чуттєва. Розумна частина – основа мудрості; вольова – основа мужності; чуттєва – основа міри і добробуту. Гармонійне поєднання всіх трьох частин душі під керуванням розуму приводить до справедливості.

Етика Платона орієнтована на самовдосконалення особистості, створення держави. Суспільне, державне начало є вищим за індивідуальне, особисте. Відповідно до трьох частин душі люди поділяються на три типи: філософи, які повинні очолювати державу, управляти нею; воїни, завдання яких охороняти державу від зовнішніх і внутрішніх ворогів; ремісники, селяни, які зобов'язані сумлінно виконувати свої виробничі функції. Ідеальна держава повинна бути покровителькою релігії, виховувати в громадян благочестя, боротися проти зневір'я, безбожності.

Серед учнів Платона особливо виділявся обдарований мислитель **Арістотель** (384 – 322 рр. до н. е.), який систематизував давньогрецьку філософію, створив самотутнє вчення.

Заслугою Арістотеля є вчення про матерію. Пояснюючи чуттєвий світ, Арістотель висуває поняття матерії, яка для нього – первинний матеріал, потенція речей. Актуальний стан, що перетворює матерію з можливості в дійсність – форма. На відміну від Платона, Арістотель поняття ідеї заміняє поняттям форми. Вона – активне начало, початок життя і діяльності. Сутність речі, за Арістотелем, знаходиться у самій речі, а не у безтілесній платонівській ідеї. Річ, за Арістотелем, це єдність пасивної матерії та активної форми. Форма дає відповідь на запитання «Що є річ?», «Що є субстанцією речі?». Арістотель поділяє сутності на нижчі і вищі. Найвища сутність – це чиста, існуюча без матерії форма, над усіма формами існує форма форм – першодвигун, який служить

джерелом всього космосу. Нижчою сутністю є форма і матерія разом, тобто річ в цілому.

Важливе місце в розгляданні цієї проблеми займає класифікація і аналіз причин. Арістотель виділяє чотири види причин:

- 1) матеріальні – ті, з яких складаються речі, її субстрат;
- 2) формальні – ті, в яких форма проявляє себе, створюючи сутність, субстанцію буття;
- 3) діючі (які виробляють) – ті, що є енергетичною базою формування речей;
- 4) цільові (кінцеві) – ті, що відповідають на питання: «Чому?» і «Для чого?».

Арістотель завжди пов'язує рух з відповідною енергією, без якої не може відбутися перетворення потенційного в актуальне. Завершення розвитку, втілення енергії у Арістотеля носить назву ентелехії, яка є метою руху, досягнутим результатом, завершенням процесу. Кожне буття, за Арістотелем, містить у собі внутрішні цілі. Завдяки цілі, меті, що є в предметі, результат знаходиться в бутті до його здійснення, немовби в потенції. Відкрито він виявляє себе, коли процес закінчився і рух досягнув свого завершення, мети розвитку. Отже, поняття ентелехії вносить в рух телеологічний характер. Телеологізм Арістотеля знаходить вищий розвиток у вченні про першодвигун (вічний двигун). Сам першодвигун не може знаходитись у русі, бо тоді потрібно було б передбачити наявність ще одного Двигуна. Тому він сам є чистою енергією, чистою діяльністю, він є чистою формою – ціллю, метою.

Арістотель розвиває учення Платона про душу. По відношенню до матерії душа є формою. Але вона притаманна лише живим істотам. Душа – це прояв активності життєздатної сили. Нею володіють тільки рослини, тварини і людина. Але в кожному прояві душа має своєрідний характер. "Рослинна душа" відповідає за функції росту, харчування, розмноження – загальними для живих істот. Чуттєва душа притаманна тваринам. Розумною душею володіє тільки людина, разом з тим вона є частиною душі, яка пізнає і думає. Розум – основний початковий елемент цієї душі, він не залежить від тіла, є безсмертним і знаходиться в тісному зв'язку з космічним розумом. Як вічний і незмінний, він один здатен

досягнути вічного буття і є сутністю першодвигуна, тобто чистого мислення, яким живе все на світі.

Суть учення про людину полягає в наступному: головна відмінність людини від тварини – здатність до інтелектуального життя, яке передбачає моральну позицію, виконання певних моральних правил та норм. Тільки людина здатна до сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість.

Центральне поняття аристотелівської етики – доброзичливість, яка має два види: інтелектуальний і етичний. Інтелектуальний виникає здебільшого шляхом навчання, етичний – завдяки звичці. Вирішальне значення для Арістотеля має перший, завдяки якому виникає мудрість, розумна діяльність.

Доброзичливістю володіє не кожна людина, а лише та, яка зуміла її знайти, та, яка активно діє. Вища форма діяльності – пізнавальна, теоретична. Людина одержує вищу насолоду не в матеріальних благах, не в почестях, не в діяльності для користі, а в самому процесі теоретичної діяльності, в спогляданні. Загальний мотив – знайти середню лінію поведінки.

Вчення Арістотеля про людину спрямоване на те, щоб направити особистість на службу державі. Людина – це «політична тварина». Вона народилася політичною істотою і несе в собі інстинктивне прагнення до «спільного співжиття». Центральна категорія етики для суспільного життя – справедливість. Справедливим можна бути лише по відношенню до іншої людини. А це і є прояв турботи про суспільство, адже в справедливості людина показує себе насамперед політичною суспільною істотою. На думку Арістотеля, справедливість полягає в рівності, але для рівних, а нерівність – для нерівних. Нерівність – це нормальний стан людей.

Творчість Арістотеля -- вершина не тільки античної філософії, але й всього мислення стародавнього світу. Змістовність і розвиненість філософської системи Арістотеля були універсальними. З Арістотеля починається формування європейської культури. Цей процес триває і сьогодні, оскільки не можна уявити сучасну цивілізацію без античної спадщини.

ТЕМА 2 ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

План

2.1 Патристика.

2.2 Схоластика.

2.1 Патристика

Філософія Середньовіччя у європейських країнах відрізняється від попередньої античної безпосереднім зв'язком з християнською релігією, яка домінує в усіх сферах суспільного життя. Завдання середньовічної філософії визначалися церквою. Філософська думка була приречена на виконання в основному апологетичних функцій; їй належало зображати християнство найбільш досконалою релігією, захищати її від нападків властей та язичників, пропагувати ідею єдності віри і знання, союзу знання з теологією. Звідси і її назва – апологетика, тобто філософія захисту і виправдання віровчення за допомогою доказів, звернених до розуму. У такому статусі філософія перебувала на протязі всього періоду патристики (від лат. – батько, у значенні «батьки церкви»), який безпосередньо передував і підготував схоластику. Патристика – християнське богослов'я II – VIII ст., апологетика «батьків церкви», які відстоювали догмати християнської релігії. У філософії цього періоду прослідковується основна тенденція – визнання античної філософії, але тільки як інструменту пізнання Бога, гармонічна співпраця «божественної» і «філософської» мудрості при визнанні першості мудрості божественної.

Найвидатнішим серед західних батьків церкви був **Аврелій Августин** (354 – 430 рр.). У своїх філософських пошуках він спирався на принципи неоплатонізму і практично-етичні установки античної філософії, пристосовуючи їх до положень і завдань християнства. Наприклад, прагнення до щастя він вважав основним змістом людського життя, але шлях до нього вбачав у пізнанні людиною Бога та в усвідомленні своєї повної залежності від нього. Августин трактував Бога як особистість, котра створила скінченний світ і людину, виходячи із своєї добровільної схильності. Особистий початок у Бога він пов'язував з притаманною божественному

інтелекту волею. Існування світу після акту творіння Августин пояснював безперервним піклуванням про нього Бога.

Августин зробив спробу, як і інші християнські філософи, розв'язати проблему відповідальності Бога-творця за зло, що царить у створеному ним світі. Він відкинув точку зору про невикоріненість зла. Спираючись на переконання в доброті Бога, Августин доводив, що в акті творіння Бог керується своїми думками-ідеями як найвищими зразками для будь-яких речей. В них міститься той чи інший позаземний образ. Як би він не був спотворений неминучою присутністю матерії, як би не змінювалась будь-яка земна річ і будь-яка істота, вони все ж таки тією чи іншою мірою зберігають такий образ. Завдяки цьому в них і міститься добро. Як тиша є відсутністю всілякого шуму, голизна – відсутністю одягу, хвороба – відсутністю здоров'я, а темнота – світла, так і зло є відсутністю добра, а не дещо існуюче само по собі. Така теодицея Августина (вчення про те, що існування зла в світі не відмінняє уявлення про Бога як абсолютне добро) закликає віруючих не скаржитись на зло, а дякувати Всевишнього за добро, яке він дарував світові.

У теорії пізнання Августин проголошував перевагу віри над розумом («Віруй, щоб розуміти»). Віра повинна передувати розуму. Він намагався надати цій теологічній формулі філософське обґрунтування. Джерелами змісту людського знання, за Августином, є також чуттєвий досвід і знання, які взято від інших людей. Але знання з цих джерел обмежене, поверхове, несуттєве. Тільки віра дає глибокі й різноманітні знання, в тому числі віра в освячені церквою авторитети.

У центрі теорії пізнання Августина є вчення про прозріння. За його твердженням, сама по собі людина нічого не знає. Тільки надприродне прозріння, що несподівано надходить від єдиного небесного Вчителя, піднімає людину до пізнання найбільш глибоких істин.

В основі соціальної доктрини Августина є переконання у нерівності людей як вічному і незмінному принципі суспільного життя. Це наслідок первородного гріха, який навечно спотворив первісне блаженство. Що стосується августинівського розуміння історії, то її центральним положенням є ідея провиденціалізму (від лат. – провидіння). Бог розповсюджує свою абсолютну владу не тільки на природу й індивідуальне життя, але і на всі без виключення події колективного життя, безперервна зміна яких створює історію.

Особливе місце в історії, згідно з Августином, займає церква. Вона є товариством Христа і поєднує обраних, за її межами неможливо знайти спасіння. Держава повинна служити церкві. Тільки за таких умов є можливість виникнення гармонійного суспільного організму.

Августин заклав основи нової християнської філософії. Його творчість була середньою ланкою між філософією Платона і мислителями Середньовіччя. Августинівська традиція довго вважалась єдиним типом ортодоксальної філософії. Тільки в XIII ст. Фома Аквінський створив нову модель ортодоксії, однак вплив Августина тривав і далі, в тому числі і на сучасну модерністську католицьку теологію.

2.2 Схоластика

На засадах священного писання вчителі патристики створили систематичну догматику. Після цього постало завдання її впорядкування для того, щоб зробити доступною для неосвічених людей – основної маси народу, який переходив тоді в християнство. Його вирішила схоластика Західної Європи, куди в кінці VIII – на початку IX ст. перемістився центр філософської думки. Ця філософія мала релігійний характер, своїм головним призначенням вважала безпосереднє злиття з теологією. Світ, за уявою схоластів, не має самостійного існування, все існує лише у причетності до Бога. Не слід займатись пошуком істини, оскільки вона дана в божественному одкровенні. Філософія повинна за допомогою розуму лише обґрунтувати і викласти цю істину, реалізувати при цьому три цілі: першу – проникнути в істини віри і таким чином наблизити їх зміст до духу людини, що мислить; другу – надати релігійній, теологічній істині систематичної форми за допомогою філософських методів (методів розуму); третю, – використовуючи філософські аргументи, виключити критику святих істин. Очевидно, що усе підпорядковувалось авторитету християнського віровчення. В цілому ж схоластичне філософствування було зосереджене на з'ясуванні реального існування універсалії і на доведенні буття Бога.

Універсалії – загальні поняття. Визначення їх філософського статусу припускає відповіді на питання про природу універсалій, сутності реального буття, способи існування ідеального, умови раціонального (понятійного) пізнання, про співвідношення загального і одиничного, мислення і дійсності. Активна дискусія з цих питань велась протягом усього періоду розвитку середньовічної філософії, її учасники відповідали на них по – різному.

Одні – **реалісти** (від лат. – реальний, дійсний) доводили дійсне існування тільки загального. При цьому крайні з них опирались на платонівське вчення про ідеї: загальне - це ідеї, а вони існують до одиничних речей та за їх межами. Помірковані реалісти виходили з аристотелівського вчення про загальні роди, згідно з якими, загальне реально існує в речах і ні в якому разі не поза їх межами.

Інші – **номіналісти** (від лат. – ім'я), навпаки, заперечували реальне існування універсалій. Загальне, доводили вони, існує лише після одиничних речей, реальне тільки одиничне. Крайні номіналісти вважали загальне пустим "видихом голосу", лише звуковим проявом слова. Помірковані ж номіналісти визнавали реальність загального, але тільки як думки, поняття, імені, що мають важливе значення в пізнанні.

Одним з найбільш видатних середньовічних реалістів був італієць **Ансельм Кентерберійський** (1033 – 1109 рр.). Він виходив з існування загальних понять незалежно від одиничних речей й підкореності мислення вірі. Завданням філософії вважав пояснення віри в межах церковних догм.

Представником крайнього номіналізму в період ранньої схоластики був француз **Іоанн Росцелін** (бл. 1050 – 1122 рр.). За його вченням, поза одиничних речей не існує ніяке загальне: нема кольору без конкретного кольору, нема мудрості поза конкретною мудрою душею. Загальне, запевняв цей філософ, немає власної реальності, універсалії – всього лише звуки голосу, мова.

Спробу подолати однобічність номіналізму і реалізму зробив у той час **П'єр Абеляр** (1079 – 1142 рр.) – французький філософ, теолог і поет. Він гадав, що універсалії існують у речах, а не до них або після них. Абсурдно, вважав філософ, стверджувати реальність тільки "людяності", а не людей, «кінності», а не коней. Він доводив, що не можна недооцінювати ні загальне, ні одиничне, що було б помилкою вважати реальним лише одиничне, що загальним

поняттям також відповідають реальні сутності: люди називаються людьми не тільки на основі загальних ознак, а поняттю "людина" відповідає реальність загальнолюдського, існуючого в усіх людях. В цілому, Абельяр був представником поміркованого номіналізму, який пізніше був названий концептуалізмом.

Суперечка про універсалії в середньовічній філософії – це схоластична суперечка. В дійсності ж існують предмети, речі, явища і процеси, об'єктивний світ в цілому. Кожен з них і всі вони разом володіють неповторними, тільки їм притаманними властивостями, рисами, ознаками, які виражаються поняттям «одиничне». «Загальне» – вираження об'єктивно існуючої подібності характеристик предметів, їх однотипності в деяких відношеннях, належності до однієї і тієї ж групи явищ або єдиної системи зв'язків. Разом з тим, дискусія про універсалії, незважаючи на її схоластичність, мала все ж і певне значення для розвитку філософії. В номіналізмі, наприклад, простежувались матеріалістичні й атеїстичні тенденції, а в полеміці номіналістів і реалістів – зародки емпіричного і раціоналістичного напрямків у подальшій філософії.

У середині XIII ст. у схоластиці перемогла думка, згідно з якою теологія потребує оздоровлення філософією Арістотеля. Пристосування Арістотеля до католицького вчення стало життєвою необхідністю для церкви. Це завдання вирішили схоласти домініканського ордена, найбільш видатним з яких був Фома Аквінський.

Фома Аквінський (1225 – 1274 рр.) – середньовічний філософ і теолог, систематизатор ортодоксальної схоластики, засновник томізму (від лат. – Тома – Фома).

Питання про співвідношення філософії і богослов'я Аквінат (так ще називали Фому Аквінського) вирішував на користь богослов'я. Згідно з його вченням, науково-філософське знання правомірне. Однак воно всього лише – недосконалий прояв теологічного знання як богоодкровенного та надрозумного. У Фоми наука і філософія виводять свої істини, спираючись на досвід і розум, а релігійне вчення – на одкровення, священне писання. Він називав теологію не тільки вищою, священною наукою, але й вищою мудрістю, яка не залежить від наукового обґрунтування, однак всі без виключення науки свої висновки зобов'язані узгоджувати з нею, щоб не впасти в гріховну допитливість, згубну для людини. Згідно з

цими висновками, вищим завданням астрономії, фізики, біології та інших наук Фома Аквінський вважав підкріплення положень Біблії. Філософії він відводив роль тлумача релігійних істин у категоріях розуму і спростувача всіх аргументів проти віри.

Віра у Аквінського за своєю достовірністю переважає знання, оскільки вона опирається на абсолютну правдивість Бога, а людський розум безперервно помиляється. Віра, як він стверджував, дана кожній людині, в той час як володіння науковим знанням пов'язане з напруженою розумовою діяльністю і не кожному доступне. До того ж віру Фома вважав морально більш цінною, ніж знання, тому що знання може відвернути людину від свого Всевишнього Творця і благодійника. Таким чином, проголосивши як основу свого вчення принцип гармонії віри і знання, Фома фактично підпорядкував знання вірі, філософію теології.

Засадами моральної поведінки він вважав свободу волі, а її змістом – дотримання добродетелей. При цьому до чотирьох традиційних добродетелей, які прийшли з античної філософії, – мудрість, відвага, поміркованість, справедливість – він додав ще три християнських. Це віра, надія, любов. Суть життя Аквінат бачив у щасті, під яким розумів пізнання і споглядання Бога.

Суспільний порядок філософ розглядав як відображення порядку божественного. Звідси виходила його вимога різноманітності, „досконалості” різних станів суспільного цілого. Більшість людей, на думку Фоми, зобов'язані займатися фізичною працею, а меншість – розумовою й управлінням більшістю. Найбільш цінною він вважав працю служителів римсько-католицької церкви. Найбільш визнаною формою держави він визнавав монархію. Як Бог тільки один в усьому світі, як душа лише одна в тілі, як бджолиний рій має тільки одну матку, а корабель направляється волею єдиного кермового, так і державний корабель може функціонувати, якщо на чолі його стоїть єдиний правитель – Монарх. Усяка влада, за ствердженням Фоми, має божественне джерело, тому світська влада підкоряється церковній ієрархії. За наказом церкви вона повинна нещадно карати еретиків, які руйнують цілісність релігії.

Фому Аквінського проголошено святим, його вчення визнано обов'язковим для усієї католицької церкви, на його засадах розвивався і розвивається неотомізм в усіх своїх різновидах.

ТЕМА 3 ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

План

3.1 Гуманізм – основна риса Відродження.

3.2 Реформація.

3.3 Натурфілософія.

3.4 Соціальні теорії.

3.1 Гуманізм – основна риса Відродження

За Середньовіччям в Європі (в Італії - XIV – XVI ст., в інших країнах кінець XV – XVI ст.) настає епоха, яка звичайно називається “Відродження”, або “Ренесанс”. Вона характеризується переважно гуманістичним світоглядом, його антифеодальною, антиклерикальною та антисхоластичною направленістю, головним же чином – зверненням до культурного спадку Античності, нібито «відродженням» його (звідси й назва). Творчість діячів Відродження була проникнута вірою у безмежні можливості людини, її волі і розуму, в ідеали гармонійної розкріпаченої особистості, краси і гармонії дійсності; зверненням до людини як до вищого начала буття; відчуттям цілісності та стрункої закономірності світобудови.

Відродження відзначало перехід від теоцентричного до антропоцентричного розуміння світу. З ним пов’язано нове відкриття Платона, Арістотеля та інших, подолання схематизму та апріористичних спекуляцій, урахування реальностей, зосередження уваги на питаннях практичного значення і користі. Весь цей процес був діалектичним, суперечливим і складним, здійснювався повсюдно, в різних модифікаціях, варіантах, формах. Розпочався він з гуманістичного ідейного руху.

Першим сповістив про гуманізм як цілісну систему поглядів останній поет Середньовіччя і перший поет Відродження італієць Данте Аліг’єрі (1265 – 1321 рр.), який подарував світові безсмертну “Божественну комедію”. Концепція Данте містить багато наївних і схоластичних аргументів, але вона сильна своєю головною ідеєю: все людство повинне бути підкорене людському розуму. Людина сама відповідальна за своє благо, вирішальними в його досягненні виступають особисті якості, а не багатство чи успадкований стан.

"Перший гуманіст", "батько гуманізму", засновник італійської поезії, великий пропагандист античної культури **Франческо Петрарка** (1304 – 1374 рр.) відкидав культ авторитету, християнство сприймав, але тільки в його несхоластичній інтерпретації, схилився до ідеї самореалізації людини. Його творчість відрізнялась земним характером, повним розумінням радощів і пристрастей людини.

Видатний італійський гуманіст XV ст. **Лоренцо Валла** (1407-1457 рр.) – філолог, історик, філософ, відхилив схоластичну логіку, а в етиці проводив епікуреїзм, що повертало до філософської свідомості забутий античний атомізм. Він навчав, що добродійним є все, що стосується життєво важливого інстинкту самозбереження, тому ніяка насолода не являє собою аморальність. Під насолодою ж він розумів благо, до якого повсюди прагнуть і яке полягає в задоволенні душі та тіла.

Італійській гуманіст **Марсіліо Фічіно** (1422 – 1495 рр.) доводив помилковість судження, що "філософія – служниця теології". Філософія, за Фічіно, удосконалює теологію, а досконалість теології залежить від ступеня її філософського рівня. У дусі Платона та неоплатонізму Фічіно ставив перед людиною завдання удосконалюватись. Він розмірковував про те, що законодавці і правителі повинні добре знати філософію.

Антропоцентричний характер мав гуманізм **Піко делла Мірандоли** (1463 – 1495 рр.). Людина у нього знаходиться у центрі світу, сама створює свою особистість, особистою волею і вільним вибором.

Отже, філософія у гуманістів перестала бути служницею богослов'я. Велику роль в цьому відмежуванні філософії від теології відіграла "теорія двоїстості істини." Вона відокремила предмет науки (вивчення природи) від предмету релігії (спасіння душі). Ця теорія в умовах панування релігії і церкви в добу раннього Відродження сприяла формуванню наукової свідомості й розвитку гуманістичного, матеріалістичного напрямку в філософії.

3.2 Реформація

Процес подолання середньовічної схоластики йшов не тільки через Відродження, а й шляхом європейської Реформації. Реформація (від лат. – перетворювати) – широкий антифеодальний суспільний рух в країнах Західної та Центральної Європи XVI ст., що проходив у формі боротьби проти католицької церкви. Розпочався цей рух у Німеччині виступом 31 жовтня 1517 року німецького мислителя і суспільного діяча, голови бюргерської Реформації і засновника німецького протестантизму (лютеранства) **Мартіна Лютера** (1483 – 1546 рр.) з тезами проти торгівлі папськими індульгенціями і зловживань католицького духовенства. Всього тез було 95. У них фактично заперечувалась необхідність католицької церкви з її ієрархією та духовенства взагалі, єдиним джерелом релігійної істини оголошувалось Святе писання, містилась вимога "здешевлення церкви", заперечувалось право церкви на земні багатства. Тези Лютера були сприйняті як сигнал до виступу усіх опозиційних сил проти церкви та за національну і релігійну незалежність Німеччини.

Народний напрямок Реформації з'єднав вимоги усунення католицької церкви з вимогами знищення феодальної експлуатації і встановлення рівності. Королівське-князівський напрямок прагнув закріпити свою владу і захопити земельні багатства церкви. Під ідейним стягом Реформації проходила Селянська війна в Німеччині (1524 – 1526 рр.), буржуазні революції в Нідерландах і Англії. Реформація започаткувала протестантизм.

Найбільш радикальним викладенням філософії Реформації є вчення одного з вождів Селянської війни в Німеччині **Томаса Мюнцера** (1490 – 1525 рр.) Воно носить пантеїстичний характер (пантеїзм – філософське вчення, яке ототожнює Бога і світ). Бог, за Мюнцером, це світ у цілому, божественна воля полягає в тому, що всі творіння повинні діяти як частини світового цілого, а не для себе. Христос не є історичною особою, а втілюється і виявляється у вірі. І тільки у вірі, без офіційної церкви, може бути виконана його роль спокутувача. Внутрішньо відчута воля божа приводить людину на шлях підкорення особистих інтересів інтересам суспільним, що виражають владу Бога на землі.

Реформацію Мюнцер визначав як революційне перетворення світу на засадах торжества загальних інтересів. Його соціальна програма містила вимогу негайного встановлення царства божого на землі, тобто суспільного ладу, у якому немає класових відмінностей, приватної власності, обособленої та відчуженої державної влади, що протистоїть членам суспільства. У "Проповіді перед князями" (1524 р.) Мюнцер відкрито заявив про те, що влада тільки тоді може вважатись законною, коли вона здійснюється від імені народних мас і в їхніх інтересах.

Реформація сама по собі ще не означала переходу до вільного наукового дослідження і до вільної філософської думки, але вона сприяла ліквідації монополії католицької церкви, у тому числі і в ідеології, прокладаючи шлях до прогресу філософії та науки.

3.3 Натурфілософія

Боротьба за істину в епоху Відродження мала значення інтелектуального і морального подвигу, тому що створена нова картина світу протистояла теології і схоластичній традиції. У зв'язку з розвитком виробництва і науки філософія знову повернулася до вивчення природи. Винайдення книгодрукування, компасу, пороху, доменно-металургійного процесу; зацікавленість в астрономії, фізиці, анатомії, фізіології; розвиток експериментального природознавства – все це розширювало людський світогляд, зміцнювало владу людини над природою. Математично обґрунтована **М. Коперником** система світу суттєво змінила середньовічні погляди на світ, підірвала авторитет геоцентричної системи Птолемея. Значний вклад в нове осмислення природи роблять такі видатні вчені, як **Г. Галілей**, **Т. Браге** та ін.

Як наслідок зв'язку з середньовічною філософією для філософії Відродження залишається питання про взаємовідношення Бога і світу. Це питання втрачає схоластичний характер, на зміну теїзму приходять пантеїзм ("Бог у всьому"), відбувається певне повернення до ідей платонізму і неоплатонізму.

Один з найцікавіших і характерних представників філософії епохи Відродження **Микола Кузанський** (1401 – 1464 рр.), орієнтуючись на традиції неоплатоніків, стверджує, що "Єдине є

всім". Ця філософська настанова служить основою пантеїстичного світогляду. Оскільки "Єдине" не має протилежності, то воно тотожне безмежному, нескінченному. Нескінченне – це більше над усе, воно – максимум, а "Єдине" – це мінімум, найменше від усього. Центральним пунктом онтології М. Кузанського є вчення про збіг протилежностей, абсолютного мінімуму і абсолютного максимуму. Збіг абсолютних максимуму і мінімуму Кузанський ілюструє за допомогою геометрії: нескінченна мінімальна кривизна збігається з нескінченно максимальною прямизною.

Ідеалом для Кузанського є людина мисляча, творча, активна. Адже Христос приходить у світ не тільки для врятування людини, але й для того, щоб вказати людині на її могутність, велич, здатність до досягнення нескінченності. Людська сутність і є Христос. Він - не боголюдина, а людинобог, є загальним поняттям людства.

Ідеї М. Кузанського поглибив **Джордано Бруно** (1548 – 1600 рр.). Вихідна теза його філософії – єдність і нескінченність світу, його нестворюваність і незнищуваність. На цьому базуються космологічні уявлення, в яких Д. Бруно відкрито пориває з геоцентричною концепцією побудови світу. На його думку, Земля рухається навколо своєї осі і навколо Сонця і в той же час є піщинкою в безмежному просторі. Земля може бути центром Космосу, тому що у Всесвіті взагалі немає ні центру, ні межі. Поняття "верх" і "низ" та їм подібні можуть бути застосовані до окремих, обмежених систем, але не до Космосу, вічного і нескінченного.

Бог у Д. Бруно – синонім природи, яка розуміється не як сукупність речей матеріального світу, а як необхідний закон руху і розвитку світу. Головне завдання філософії і науки – проникнення в глибини матеріального світу, встановлення за зовнішнім калейдоскопом речей і явищ внутрішніх закономірностей. Д. Бруно стверджує, що не тільки природа – це "Бог в речах", але й Бог не існує, немислимий без "речей", без тілесного, матеріального світу.

Натурфілософія Д. Бруно – форма пантеїзму, яка межує з його матеріалістичним розумінням. Ці погляди філософа ніяк не відповідали інтересам церкви. Після тривалих переслідувань він був заарештований, вісім років інквізиція піддавала його тортурам, згідно з вирокком був спалений на вогнищі, проте від своїх поглядів не відмовився.

3.4 Соціальні теорії

Поворот Відродження до людини особливо помітно виявився у його соціальних і політичних теоріях. В центрі їх були проблеми державного ладу, громадянського суспільства, боротьби з папською церковною гегемонією, перетворення суспільства в інтересах народу. У зв'язку з цим викликає великий інтерес творчість Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.). Політичним ідеалом він вважав Римську Республіку, вбачав у ній втілення ідеї міцної держави, здатної забезпечити внутрішній порядок і розповсюджувати свій вплив на інші народи. Розмірковував Макіавеллі і про те, що республіканська форма правління не завжди можлива. Тоді, думав він, сильна держава можлива тільки при наявності керівника – абсолютного правителя, деспота, не зв'язаного ніякими апріорними схемами, вказівками, релігією або своїм власним словом, який суворо керується реальними фактами і мораллю сили. Згодом політику сили, що проводилась за принципом "ціль виправдовує засоби", стали називати "макіавеллізмом". Мораль сили у Макіавеллі – це мораль, яка відображає реалії життя, конкретні умови його доби, інтереси прогресивних сил тодішнього італійського суспільства у встановленні влади антифеодального типу, в об'єднанні країни, в утворенні централізованої держави. Насправді соціально-політична теорія Макіавеллі виступає як земний, ренесансний гуманізм, виражений щодо реальності суперечливих інтересів відкрито, відважно, але і жорстоко.

Значний науковий інтерес викликає концепція виникнення і сутності держави, яку розробив у Франції доби Відродження політичний мислитель, соціолог, юрист **Жан Боден** (1530 – 1596 рр.). "Усіляка держава, - писав він, – або виникає від сім'ї, яка постійно розмножується, або спочатку засновується збиранням народу воєдино, або утворюється із колонії, що виникла від іншої держави, подібно до нового бджолиного рою або подібно до гілки, відділеної від дерева і посаженої у ґрунт, гілки, яка, пустивши коріння, більш здатна плодоносити, ніж саджанець, який виріс з насінини".

Ж. Бодену належить також думка про географічну типізацію держав. Він стверджував, що південні народи потребують релігійної влади. Народи ж Півночі можна змусити підкорятися тільки сильній державі. Звичайно ж, не із сім'ї виростає держава і не природно-

кліматичні умови визначають її тип. Проблема виникнення і сутності держави не природно-наукова, а соціально-політична. Проте не можна не вбачати заслуги Ж. Бодена у постановці проблеми і в спробі знайти її розв'язання.

Своєрідну утопічну соціально-політичну концепцію пропонував англійський гуманіст **Томас Мор** (1478-1535 рр.) в роботі "Утопія". Причину соціального бідкування людей Т. Мор бачив у приватній власності на засоби виробництва, тому економічною основою суспільства в його "Утопії" виступає суспільна власність. На острові праця є правом і обов'язком кожного. Тривалість робочого дня скорочена до шести годин Організацією виробництва займаються місцеві общини, а враховує і розподіляє готовий продукт держава. Люди живуть у повній згоді зі своєю природою, прагнуть здорових насолод, займаються землеробством, ремеслом, здобувають знання, вивчають філософію. У цьому суспільстві все належить усім, нема жебраків і нужденних, всі багаті, хоча ніхто не володіє засобами виробництва.

Італійський мислитель-утопіст **Томмазо Кампанелла** (1568 – 1639 рр.) у своєму головному творі "Місто Сонця" (1613 р.) розвивав ідею ліквідації приватної власності як головної причини зла, нужди і бідкування людей. У вигаданій ним державі (Місті Сонця) праця є не тільки обов'язком, але й потребою усіх членів общини. Велику увагу там приділяють технічній творчості. Крім того, в державі Кампанелли знаходиться заспокоєння совість, знищується жадоба – корінь усього зла, і обман, і крадіжки, і пограбування, і надлишок, і приниження бідних, а також невігластво, знищуються також зайві клопоти, труди, гроші, котрі добувають купці, скупість, пихатість та інші вади, які породжуються розділенням майна, а також себелюбство, ворожнеча, заздрість, підступність. Посади розподіляють виходячи з практичних навичок і освіченості, а не із прихильності і родинних зв'язків, бо звели нанівець родинні зв'язки. Точка зору Т. Кампанелли, як і Т. Мора, є утопічним соціалізмом. Цим терміном у філософії і соціології позначаються соціальні вчення, в котрих у незрілій формі виражається прагнення до встановлення нового типу суспільства, де відсутні експлуатація людини людиною і всі інші форми соціальної нерівності.

Таким чином, філософію Відродження характеризує боротьба нових ідей і програм зі старими схоластичними концепціями. В процесі цієї боротьби вирішувалася проблема очищення античної філософії від схоластичних деформацій у відповідності до вимог нового рівня суспільного і наукового розвитку. Якщо предметом середньовічної схоластики був Бог, то в ренесансній філософії на перше місце вийшли природа і людина. Співіснування і взаємний вплив експериментальної науки і філософії обумовлювали подальший їх розвиток. Період філософії Ренесансу являє собою необхідний, закономірний перехід від середньовічних філософських традицій до філософії Нового часу.

ТЕМА 4 ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

План

4.1 Емпіризм XVII ст.

4.2 Раціоналізм XVII ст.

4.3 Суб'єктивний ідеалізм (Д. Берклі та Д. Юм).

4.4 Просвітництво XVIII ст.

4.1 Емпіризм XVII ст.

Початок Нового часу – XVII ст. – характеризується формуванням нових філософських поглядів, основні риси яких змістовно узгоджувались із специфікою буржуазного суспільства та потребами капіталістичного виробництва. Людина нових буржуазних відносин свою увагу акцентує на розумі, науці як інструментах пізнання і перетворення світу.

Біля джерел нового бачення наукових і філософських проблем стоїть видатний англійський політичний діяч і філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626 рр.). Ф. Бекон – родоначальник дослідницької науки і матеріалістичної філософії Нового часу. Проголосивши "Знання – сила", він закликав усіх людей до того, щоб вони пам'ятали справжню мету науки, щоб вони не займались нею ані заради свого духу, ані заради будь-яких вчених суперечок, ані задля того, щоб нехтувати рештою, ані заради користі і слави, ані задля

того, щоб досягти влади, ані для будь-яких низьких помислів, але задля того, щоб мало від неї користь і успіх саме життя. Це своє призначення наука може реалізувати, як вважав філософ, за тієї умови, якщо вона заснована на з'ясуванні істинних причин, явищ, які відбуваються у природі. Лише та наука здатна перемагати природу і володарювати над нею, яка сама "підкоряється" природі, тобто керується пізнаними її законами. Отже, зробивши такий висновок, Бекон наголошує, що наука потребує перетворень, передумовами яких повинна бути критика всієї попередньої схоластики, створення наукового методу пізнання і очищення людського розуму від помилок. Створити такі передумови - головне завдання філософії.

Недостовірність раніш відомого знання обумовлена, згідно з Беконом, ненадійністю умоглядної форми умовиводу та доказу. Опираючись на логіку Арістотеля, схоластика вважала такою формою силогізм. Силогізм складається із суджень, а судження – із понять. Поняття ж визначаються, на думку філософа, зазвичай шляхом швидкого і не досить обґрунтованого узагальнення, тому першою умовою реформи науки, прогресу знань є удосконалення методів узагальнення, утворення понять. Вивчаючи історію науки, Бекон дійшов висновку про те, що в ній чітко просліджуються два методи дослідження: метод догматичний і метод емпіричний (так він їх називав).

Догматик, за Беконом, починає свою роботу з загальних умоглядних положень і прагне вивести з них усі окремі випадки. Догматик схожий на павука, котрий із самого себе плете своє павутиння. Вчений же, який дотримується емпіричного методу, прагне тільки до максимального накопичення фактів. Він схожий на мурашку, котра безладно тягне в мурашник все те, що трапляється їй на шляху. Обидва методи не дають істинного знання. Таке знання може бути досягнуте тільки методом, який полягає в розумовому переробленні матеріалів, набутих досвідом, експериментом. Вчений, який дотримується такого методу, схожий на бджолу, що збирає з квітів солодкі соки, але не залишає їх в тому вигляді, в якому висмоктує, а переробляє їх в мед власною діяльністю.

Пізнання, за Беконом, повинне рухатися від вивчення окремих фактів до загального висновку, а не навпаки. Такий метод називається індукцією (наведенням). Мислитель розрізняв повну і неповну індукції. При повній індукції науковий висновок є результатом дослідження усіх предметів даного класу. При неповній індукції такий висновок робиться на основі дослідження тільки частини предметів. Він може бути тільки ймовірним. Для підвищення ефективності неповної індукції філософ допускав вивчення не тільки тих фактів, які підтверджують певний висновок, але і тих фактів, що заперечують його.

Творчій позитивній частині нового методу повинна передувати руйнівна, негативна частина, спрямована проти причин, які затримують розумовий прогрес. Причини ці полягають, на думку філософа, в різного роду помилках і забобонах, до яких схильний людський розум. У цьому зв'язку він висунув свою "концепцію ідолів", або "примар". "Ідолами" або "примарами" він називав перевернуті образи дійсності, від яких необхідно звільнитись, перш ніж перейти до пізнання. Це "ідоли" ("примари") роду, печери, ринку і театру.

"Примари роду" коріняться у самій природі людського роду, в обмеженості людського розуму і недосконалості органів чуття. Людина під впливом цих примар прагне розглядати природу аналогічно до себе. За Беконом, розум людини схожий на нерівне дзеркало, яке домішуючи свою природу до природи речей, відображає їх у скривленому і спотвореному вигляді.

"Примари печери" виникають завдяки індивідуальним властивостям людини, специфічним умовам виховання окремих людей, звичних через це спостерігати природу немовби зі своєї печери. Цей рід примар можна перемогти, з точки зору Бекона, за допомогою колективного досвіду і спостереження.

"Примари ринку" породжені формами співжиття і союзу між людьми. Тут велику роль відіграють мова, застарілі поняття, неправильні слововживання, що сприяє виникненню софізмів. Вдалим засобом для запобігання цих примар, з точки зору Бекона, служить боротьба проти пустих відхилень і словесної вченості Середньовіччя.

"Примари театру" засновані на сліпій вірі в авторитет, зокрема, в традиційні філософські системи, які своїми штучними побудовами нагадують дії, розіграні в театрі. Дотримуючись авторитету давніх, людина сприймає явища і речі не так, як вони існують у дійсності, а упереджено. Щоб очистити мислення від подібних примар, потрібно, на думку Бекона, виходити тільки із досвіду і безпосереднього вивчення природи.

Примари "роду" і "печери" Бекон відносив до природних властивостей розуму, примари ж "ринку" і "театру" - до набутих розумом. Усі вони розглядались великою перешкодою на шляху наукового пізнання, а їх подолання - головною умовою утвердження нового методу і перетворення наук.

Ф. Бекон ще називають засновником емпіризму в філософії - напрямку, який будує свої гносеологічні посилення переважно на чуттєвому пізнанні і досвіді (емпірія - досвід, що опирається на експеримент). Розуміння цих гносеологічних посилень характерне і для більшості інших англійських філософів Нового часу. Основний принцип цієї філософської орієнтації в теорії пізнання виражено в тезі: "Немає нічого в розумі, чого б не було у відчуттях".

Лінія емпіризму в філософії Нового часу була продовжена англійським матеріалістом **Томасом Гоббсом** (1588 – 1679 рр.). Його світогляд склався під впливом англійської буржуазної революції XVII ст. і філософії Бекона та Декарта. Гоббс вважав метою філософії практичну користь, але, на відміну від Бекона, користь головним чином в галузі суспільних явищ. Основним злом свого часу він розглядав громадянську війну, тому на перший план своєї філософії висунув вимоги наукового розуміння суспільства як засобу пізнання причин такої війни і способів її усунення.

Поряд з Декартом, Гоббс був основоположником нової форми матеріалізму - механістичного матеріалізму, поширив його, на відміну від Декарта, і на розуміння людської свідомості. Вся природа уявлялась йому як сукупність протяжних тіл, які відрізняються між собою розмірами, фігурою, положенням і рухом. Рух він розумів суто механістично, тільки як переміщення. Усі вищі його форми зводив до механічного руху, все чуттєво якісне різноманіття предметів та явищ розчиняв у кількісних визначеннях.

Гоббс намітив основні етапи процесу пізнання: 1) образи речей в чуттєвому досвіді позначаються знаками, а самі речі за допомогою

знаків іменуються; 2) потім за допомогою знаків здійснюється класифікація видів і родів речей; 3) після цього формулюються їх "визначення"; 4) ці "визначення" з'єднуються далі у теоретичні твердження.

Відбувається усе це комбінаційним шляхом аналізу і синтезу. Філософ уподібнював мислення складанню і відніманню, множенню і діленню думок. Під аналізом він розумів індукцію, тоді як синтез у нього – дедукція. За Гоббсом, новий етап в пізнанні – не аналітично-індуктивний, а синтетично-дедуктивний: із з'єднання раніш виявлених остаточних властивостей тіл, їх дій та емпіричних знань, отриманих про будь-який важливий для нас об'єкт, дедуцируються твердження про об'єкти більш складні, в тому числі і штучно утворені. Так відбувається перехід в протилежне – індукція змінюється дедукцією, отже, для пізнання необхідні обидва методи, але в суворо визначеному сполученні і послідовності. Однак поставлену проблему співвідношення індукції і дедукції, а разом з нею і проблему взаємозв'язку емпіризму і раціоналізму в пізнанні Гоббс вирішити задовільно не зміг. Така методологія повинна була стати діалектичною, але у XVII ст. її час ще не настав.

Продовжувачем емпіричної лінії у філософії Нового часу, розпочатої Беконем, був також англієць **Джон Локк** (1632 - 1704 рр.). Головними в його філософському вченні були проблеми пізнання. Розглядав він їх з позицій матеріалістичного сенсуалізму. Полемізуючи з раціоналізмом Декарта в трактаті "Досвід про людське розуміння" (1690 р.), Локк заперечував наявність у людській думці (душі) яких-небудь природжених ідей, понять, принципів тощо, він вважав душу чистим аркушем паперу, який лише досвід заповнює письменами. Досвід же розумів як вплив навколишнього світу на органи чуття людини ("зовнішній досвід"), а відчуття - як основу усілякого пізнання. Разом з тим, він звертав увагу і на дослідження власне процесу пізнання: досвід, набутий в цьому процесі, визначав як "внутрішній", а ідеї, які виникли із нього, як "рефлексії". Результатом "внутрішнього" і "зовнішнього" досвідів у нього є прості ідеї, трансформація яких в загальні ідеї можлива лише за допомогою міркувань, в ході яких виникають уявлення, тобто узагальнені поняття. Так само, за Локком, виникають поняття субстанції, первинних і вторинних якостей, складні ідеї.

4.2 Раціоналізм XVII ст.

Якщо англійський філософ Ф. Бекон знаменував собою початок формування філософського емпіризму XVII ст., то француз **Рене Декарт** (1596 – 1650 рр.) є представником раціоналізму Нового часу. Він визнавав як матеріальний, так і духовний першопочаток. Дуалізм душі і тіла – основна риса його філософії. Обидва першопочатки у нього незалежні один від одного, але існування духовного більш безсумнівне і достовірне, ніж матеріальне.

Як і Ф. Бекон, Декарт виходить з сумніву в дійсності всього, що вважалось безсумнівним знанням. Він доводив, що ілюзії почуттів обумовлюють ненадійність відчуттів, а помилки розмірковування роблять сумнівними висновки розуму. При цьому Декарт не був ні скептиком, ні агностиком. Він критикував існуюче пізнання і шукав шляхи набуття достовірних знань, будучи завчасно впевненим у його реальності. Достовірно ж, за його міркуванням, лише існування і сумніви. Але сумніви - акт роздумів, отже, існування сумнівів достовірно свідчить про існування мислення. Можливо, якийсь злий і всесильний обманщик створив мене таким, що мені тільки здається, наче у мене є тіло, а насправді у мене його немає. Однак я достовірно знаю: якщо я сумніваюсь і мислю, я не примара, я існую. "Я мислю, отже, я існую" – девіз Р. Декарта.

Декарту належить розроблення методу раціоналістичної дедукції. Він сформулював такі його правила: 1) вважати істинним лише те, що з очевидністю пізнається мною таким, тобто ретельно уникаючи поспішності і упередження і приймати в свої судження тільки те, що уявляється моему розуму ясно і чітко, тому жодним чином не викликає у мене сумніву; 2) розділяти кожне із розглянутих мною утруднень на стільки частин, на скільки можливо і скільки потрібно для кращого їх вирішення; 3) мислити по порядку, починаючи з предметів найбільш простих, які легко пізнаються, і спускатися мало-помалу, наче по сходинках, до більш складних; 4) робити повсюди настільки повні переліки і такі загальні огляди, щоб бути впевненим, що нічого не проминув.

Правила Декарта, як і все його "Міркування про метод", мали виняткове значення для розвитку філософії і науки Нового часу. Слід підкреслити, що умови "очевидності" й "інтуїтивної ясності", як вихідні твердження наукової теорії, визнаються важливими характеристиками наукового пізнання і в нашу добу.

Декарт розвивав учення про "природжені ідеї", початок якому поклав ще Платон. У творах Декарта вони розділені на природжені поняття (наприклад, поняття буття, фігури, руху) і природжені аксіоми, які являють собою зв'язок перших (наприклад, "із нічого не може бути ніщо" або "мислячий суб'єкт не може не існувати, якщо він мислить" тощо). Природженість понять і аксіом сприймалась філософом як сукупність задатків або потенцій, що проявляються і розвиваються у відповідних умовах зовнішнього середовища.

Декарт – родоначальник раціоналізму в філософії – вчення, яке стверджує першість розуму в пізнанні і незалежність мислення від чуттєвих сприймань. Його раціоналізм виник як спроба пояснити властиву математичному знанню загальність і необхідність. Мислитель не розумів усього значення практики в теоретичному пізнанні, тому помилково оголосив джерелом достовірного знання тільки розум, а виняткову роль в процесі пізнання відвів дедуктивній формі доведення і викладання.

Заслугою Р. Декарта було створення ним нової антисхоластичної, механістично-матеріалістичної філософії. Незважаючи на своє теологічне зафарблення, вона поставила перед подальшою філософією ряд плідних проблем, які виявились початковим пунктом нових пошуків і досягнень філософів. Ідеї Декарта були теоретичним джерелом напрямку в філософії XVII – XVIII ст., який одержав назву картезіанства (від латинізованого – Декарт). Воно виходило із дуалізму – поділу світу на дві самостійні (незалежні) субстанції – протяжну і мислячу, а в його розвитку існували дві протилежні тенденції: матеріалістичний монізм та ідеалістичний окаяніалізм (від лат. – випадок, привід). Найбільш відомими представниками першої тенденції картезіанства були Х. де Руа і Б. Спіноза, другої – Мальбранш, Паскаль, Арно і деякі інші.

У кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. продовжувала знаходити своїх талановитих послідовників і раціоналістична філософія Декарта. До них належать такі видатні мислителі, як Б. Спіноза і Г.В. Лейбніц.

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632 – 1677 рр.), як і Декарт, хотів побудувати філософію на засадах абсолютно точних вихідних позицій. Модель автентичності і точного доказу він вбачав у геометрії з її аксіомами і жорсткою дедукцією теорем. Тому його "Етика", наприклад, побудована на засадах геометричного методу. Спочатку в ній даються визначення, потім формулюються аксіоми і доводяться теореми. Якщо Декарт починав з "Я", то Спіноза – з об'єктивного світу. Основи філософського вчення Спінози про природу полягають передусім у тому, що існує тільки одна субстанція. Це природа, яка є причиною самої себе, одночасно продуктивною і творчою, яка діє безперервно і нескінченно. Так характеризувати природу в часи Спінози можна було, тільки назвавши її "Богом". Ідентифікувавши природу і Бога, розчинивши Бога в природі, Спіноза таким чином обґрунтовував концепцію пантеїзму (з'єднання Бога з природою).

Спіноза доказував відмінність між суттю й існуванням. В окремих, скороминучих і скінченних речах суть не співпадає зі своїм існуванням, але в єдиній, вічній і нескінченній субстанції із суті необхідно витікає існування. Звідси й існування Бога (субстанції) може бути продемонстровано, тобто виведено дедуктивним методом із суті Бога (природи). Буття субстанції водночас необхідне і вільне, оскільки немає іншої причини, крім власної суті, яка призводить субстанцію до дії.

Модусом він називав те, що не існує саме по собі, але знаходить себе в іншому: 1) субстанція, як буття, за Спінозою, єдина, її суть виключає всяку множинність; 2) однак, крім неї, існує світ різних скінченних речей, або спільність модусів. Модусів нескінченна кількість. Субстанція існує з усіма своїми властивостями сама по собі, незалежно від свідомості. Але субстанція (природа, Бог) нескінченна, а свідомість обмежена. Тому людина може осягнути субстанцію як нескінченну тільки в двох відношеннях: по-перше, як протяжність і, по-друге, як мислення. Протяжність і мислення Спіноза називав атрибутами. Своїм вченням про атрибути субстанції філософ суперечив дуалізму Декарта, згідно з яким протяжність і мислення утворюють дві незалежні субстанції. У цьому загальному улаштуванні світу, згідно з філософією Спінози, людина як предмет пізнання не складає винятку. Як би не розглядали людину – чи як дещо тілесне, чи як дещо духовне, – і в

тому, і в іншому випадку вона - частина природи. Психологія людини, її пристрасті і бажання, мотиви та цілі її поведінки – такий же предмет пізнання, як і всіляке інше явище природи. Атрибуту протяжності – тілу відповідає атрибут мислення – душа.

Спіноза виділяє три ступені процесу пізнання. Вищий ступінь – істина, яка осягається безпосередньо розумом, інтуїтивно зрима і не залежить від досвіду. Другий ступінь – міркування розуму. Найнижчий ступінь – знання, що опираються на уявлення. Останні свою основу мають у чуттєвому сприйманні навколишнього світу. Знання на нижчому ступені неможливо довести, воно недостовірне. Воно неглибоке і поверхове. Так Спіноза з позицій свого раціоналізму відкидав значення чуттєвого пізнання і досвіду.

Велику увагу Спіноза приділяв питанням етики. Цьому присвячена його основна праця – "Етика". Спіноза прагнув перетворити етику на науку, яка б виходила із об'єктивних законів людських дій. Ця тенденція була прогресивною, оскільки містила спробу підвести під етику матеріалістичний базис. Необхідною умовою для розроблення етики є, за Спінозою, попереднє пізнання тілесних процесів і зв'язків у людині. Наближаючи психологічний метод до методів механіки і фізики, він звів усю складність і різноманітність психічного життя до простих принципів: розум, пристрасть і афекти. Волю ідентифікував з розумом. Людина, з його точки зору, не керується ані моральним законом доброго, ані запереченням поганого, а тільки єдиною тенденцією до самозбереження і власного добробуту.

Спіноза використав ці натуралістичні основи для побудови своєї теорії свободи. Він вважав, що поняття свободи тісно пов'язане з поняттям необхідності: свобода є перш за все пізнана необхідність, тобто повна і точна ідея про те, що потрібно. Спіноза обмежував свободу тільки пізнанням, йому не вдалось піднятися над своїм часом, його етичний натуралізм виявився механістичним і абстрактним. Він розглядав людину як "річ" природи, а не як істоту, яка належить певній соціальній системі. Він не розумів ролі матеріальної практики в досягненні свободи. Для нього свобода є тільки пануванням розуму над почуттями, тобто свободою мудреця, який заперечує матеріальне життя заради пізнання природи. Таке поняття свободи має абстрактний і антиісторичний характер.

Спіноза критично ставився до релігії. Це викладено у "Богословсько-політичному трактаті". У ньому він розглядав дві проблеми: 1) невтручання держави в питання вільного філософського і наукового дослідження; 2) характер і походження Старого завіту. Стосовно першої проблеми Спіноза вважав: релігія повинна дати мудрецю повну свободу думати і досліджувати, теологія і філософія не мають нічого спільного. За результатами дослідження другої проблеми Спіноза зробив висновок, що Старий завіт не є стародавнім документом, як стверджує теологічна традиція, а Біблія не є продуктом божого одкровення, а збіркою книг, написаних різними людьми.

Певним завершенням європейського філософського раціоналізму було вчення **Готфріда Вільгельма Лейбніца** (1646 – 1716 рр.) – німецького філософа, математика, фізика і винахідника, юриста, історика, філолога. У боротьбі проти декартівського дуалізму, в полеміці зі Спінозою, Бейлем, Локком і Толандом він створив свою систему об'єктивного ідеалізму - монадологію, її ядро складає вчення про монади. Монада (з грець. - єдине, одиниця) - проста, неподільна субстанція, "атом природи", "елемент предметів", яким притаманна активність. Монади неподільні, невинищувані, нематеріальні, неповторні (немає двох однакових монад), здатні до саморозвитку, сприйняття і прагнення. На відміну від Декарта і Спінози, Лейбніц поділяв ідею множинності субстанцій. Усяку монаду він вважав субстанцією. Монади, на його думку, є причиною самих себе, кожна із них являє собою деякий світ, існуючий сам по собі, а єдиним зв'язком між ними виступає гармонія. Гармонія у Лейбніца – принцип, внутрішній порядок монад, що переборює їх ізольованість. Кожну монаду філософ наділив власною якісною визначеністю, якою вона відрізняється від усіх інших. За ступенем розвитку монад він розділив їх на три види. Нижчий вид – монади – "перцепції" (вони володіють пасивною здатністю сприймання і утворюють неясні уявлення). Вищий вид - монади-душі, здатні до ясних уявлень. Найвищий вид - монади-духи, здатні до апперцепції, тобто наділені свідомістю.

Згідно з Лейбніцем, монади не мають фізичних характеристик. Вони не сприймаються за допомогою органів чуття. Осягнути їх можна тільки розумом. Усі тіла, речі являють собою поєднання монад. Розрізняються речі тим, що вони складаються з різних монад: фізичні тіла (предмети неживої природи) - з нижчих монад - "перцепцій"; біологічні об'єкти - з вищих монад (монади-душі); людина – з такої сукупності монад, у якій організаційними є монади-духи. Утворення сукупностей монад не випадкове. Воно визначене "установленою гармонією" (тобто установленою Богом відповідністю споконвічного розвитку кожної монади розвитку усіх інших монад і світу в цілому).

Монади вічні і незнищені, вони не можуть виникнути або загинути природним шляхом. Вони утворюються із безперервних "випромінювань божества" і можуть бути знищені тільки надприродною силою.

Складовою монадології у Лейбніца є його теорія пізнання, у якій він продовжив лінію Декарта. В його розумінні емпіричний матеріал, чуттєвість може стати лише поштовхом для діяльності вроджених ідей. Сенсуалістичному образу "чистої дошки" філософ протиставив образ брили мрамору, прожилки якої розміщені так, що окреслюють фігуру майбутньої статуї. У формулу сенсуалізму: "немає нічого в інтелекті, чого б не було в почутті" Лейбніц вніс раціоналістичний додаток: "крім самого інтелекту".

Приймаючи припущення Декарта про наявність в розумі деяких природжених ідей, необхідно підкреслити, що Лейбніц в той же час прагнув перебороти крайнощі Декарта з цього питання. Так, згідно з Лейбніцем, природжені ідеї не є завершеними поняттями, а тільки можливостями останніх, які ще повинні реалізуватися. Відповідно цього підходу Лейбніц розробив теорію двох типів істин: істин факту і метафізичних істин. Останні відкриваються за допомогою розуму і не потребують досвіду для свого підтвердження. Істини факту, навпаки, проявляються тільки в експерименті. В цілому філософія Лейбніца є об'єктивним раціоналістичним ідеалізмом.

4.3 Суб'єктивний ідеалізм (Д. Берклі та Д. Юм)

Ідеалістично-емпіричний напрямок у філософії кінця XVII – середини XVIII ст. розвивали у своїх працях Дж. Берклі та Д. Юм.

Джордж Берклі (1685 – 1753 рр.) – англійський філософ, автор творів: "Досвід нової теорії зору" (1709 р.), "Про начала людського знання" (1710 р.), "Три розмови між Гіласом і Філонусом" (1713 р.) та ін. У філософії він прагнув спростувати матеріалізм і дати обґрунтування релігії, виступав з критикою поняття матерії як субстанції тіл, а також вчення Ньютона про простір як вмістилище всіх предметів і вчення Локка про походження понять матерії і простору. Берклі намагався довести не тільки неможливість самостійного існування матерії, але і самого цього поняття, оскільки із нього виникають дивовижні, з точки зору філософа, висновки про заперечення безсмертної душі, свободи волі, доцільності, воскресіння і т. ін.

Аналогічно з вченням Локка про суб'єктивність "вторинних якостей" предметів, Берклі проголосив усі якості назагал суб'єктивними. Ані відстані, ані величини предметів не є, за його твердженням, об'єктивно властивими речам. Уявлення ж про величину і відстань є результатом судження, заснованого на свідченнях відчуттів.

Берклі прагнув довести неможливість існування речей незалежно від людських відчуттів. У нього людина бачить окремі кольори, а не офарблену матерію, чує окремі звуки, а не матерію, яка звучить. Усе, що людина знає про матеріальні або "немислячі" предмети, є лише відчуття величини, форми, твердості, кольору, запаху, смаку тощо. Ніщо інше за поняттям предмету не ховається. Отже, Берклі робить висновок: те, що ми називаємо предметом, є не що інше, як сукупність наших сприймань. Бути – означає бути сприйнятим, без суб'єкта немає об'єкта.

Берклі розумів, що обґрунтувавши суб'єктивний ідеалізм, можна прийти до соліпсизму. Він спробував уникнути соліпсизму, тобто висновку про існування одного тільки суб'єкта, що сприймає. Тому він доводив, що річ, яка не сприймається одним суб'єктом, може сприйматися іншими. Більше того, якби навіть усі люди зникли, то речі залишились би існувати в свідомості Бога. Ось так Берклі зробив стрибок від суб'єктивного ідеалізму до об'єктивного.

Дейвід Юм (1711-1776 рр.) – англійський філософ, історик, економіст і публіцист, молодший сучасник Берклі, попередник позитивізму. Йому належить формулювання основних принципів новоєвропейського агностицизму. У 1739 – 1740 рр. Юм опублікував головний свій твір "Трактат про людську природу". В 1753-1762 рр. працював над 8-томною "Історією Англії". В 1763 – 1766 рр. перебував на дипломатичній службі в Парижі, де зблизився з французькими просвітителами. Славу на батьківщині Юму принесли "Есе" (1747 р.) на суспільно-політичні, морально-естетичні і економічні теми, а у Франції – "Природна історія релігії" (1757 р.).

Юм поділяв вихідні суб'єктивно-ідеалістичні положення Берклі, але, на відміну від нього, не переходив на позиції об'єктивного ідеалізму і не робив зі своєї філософії релігійних висновків; він прагнув уникнути крайносців філософії Берклі.

Його теорія пізнання склалась внаслідок перероблення ним матеріалістичного сенсуалізму Локка і суб'єктивного ідеалізму Берклі в дусі агностицизму та феноменалізму. Завдання вірогідного знання Юм бачив не в адекватному пізнанні буття, а в здатності бути керівництвом у практичній орієнтації. При цьому єдиним предметом такого знання і доказу він визнавав об'єкти математики – кількість і число; усі інші об'єкти дослідження відносив тільки до фактів зв'язку, які не можуть, згідно з його точкою зору, бути доведені логічно, а виходять виключно із досвіду. Досвід же Юм розумів ідеалістично. У нього дійсність – це потік вражень, причини породження яких принципово недоступні для пізнання. Людина не може також знати, чи існує зовнішній світ. Існують, за його думкою, враження наших почуттів ("відчуттів") та враження внутрішньої діяльності душі (афекти, бажання, пристрасті). Від цих двох видів первісних вражень залежать ідеї пам'яті та ідеї уявлення. Жодна ідея не може бути утворена без попереднього враження. Пам'ять відтворює ідеї в тому порядку, в якому вони набувались. В уяві ж ідеї вступають у вільні сполучення.

Недосконалість поглядів Юма коріниться не тільки в тому, що він під досвідом і пізнанням розуміє пасивне споглядання речі, а не вплив людини на об'єктивні зміни цього об'єкта, а в тому, що він взагалі виключав з поняття "досвіду" об'єкт, звівши таким чином усі завдання філософії до дослідження "відчуттів і сприймань" і з'ясування тих відносин, які установлюються між ними в людській свідомості.

За Юмом, ідеї, які є копіями безпосередніх уявлень, можуть вступати в зв'язок одна з одною завдяки властивим їм трьом принципам. Ці принципи – схожість, суміжність у часі і просторі та причинність. Вони не природжені інтелекту, не апріорні, а отримані з досвіду. Але оскільки досвід Юм розумів ідеалістично, як сукупність відчуттів, то відношення у просторі і часі, як і причинна залежність, для нього не об'єктивно існуючі, непритаманні самим речам, а лише результат зв'язку сприйнятів.

Юм проводив більш послідовну лінію суб'єктивного ідеалізму. Він, на противагу Берклі, поширював свій скептицизм і на божественну субстанцію, захищав деїзм, заснований на моралі. Він піддав критиці раціоналістичні докази буття Бога, відкинув чудеса і вважав релігію одвічним джерелом розладів між людьми. Детально розглянувши питання про походження релігійних вірувань, дійшов висновку, що джерело самої релігії – у фантазії людей, стимульованій почуттям страху і надії. Проте вірний своїй соціальній позиції, Юм не відштовхнув релігію взагалі. Він визнавав необхідним зберегти релігійну мораль для народних мас, а релігійний скептицизм – для "внутрішнього застосування" серед "освічених" соціальних верхів.

Юм вплинув на розвиток більшості позитивістських вчень XIX – XX ст., розпочинаючи з Дж. Мілля і впритул аж до емпіріокритицизму, неопозитивізму і лінгвістичної філософії.

4.4 Просвітництво XVIII ст.

Якщо в XVII ст. країною найбільш динамічного розвитку та гострих соціальних і політичних протиріч була Англія, то в XVIII ст. такі конфлікти стали все частіше виникати у французькому суспільному житті, що привело в 1789 – 1794 рр. до Великої французької буржуазно-демократичної революції. Провісниками цієї революції були дві ідейні течії у Франції XVIII ст.: механістичний матеріалізм і Просвітництво. Французьке Просвітництво сформувалося в другій чверті XVIII ст. Воно об'єднувало прогресивно мислячих представників "третього стану": природознавців, діячів культури, політичних діячів у колах буржуазії, яка народжувалася, юристів, філософів та ін. Свої вчення

вони спрямували на критику існуючого тоді у Франції феодального ладу суспільства, критику абсолютизму. Виступали за свободу наукового і філософського мислення, художньої творчості і громадських думок.

Найбільш рішучими і послідовними представниками широкого просвітницького руху у Франції XVIII ст. були філософи, які склали його матеріалістичне ядро, висували діалектичні ідеї. Починаючи з Відродження, разом із зростанням і зміцненням революційної буржуазії, матеріалізм у філософії все сильніше і сміливіше вступав у боротьбу з релігійними забобонами й ідеалістичною метафізикою. Така плеяда французьких матеріалістів у XVIII ст., як Ламетрі, Руссо, Монтеск'є, Вольтер, Гольбах, Гельвецій, Дідро та ін. вперше в Новий час широко і відкрито розгорнула бойовий прапор матеріалізму, їх філософські погляди включали в себе розгляд природи, людини і суспільства.

Засновник французького матеріалізму XVIII ст. **Жуль'єн Офре де Ламетрі** (1709 – 1751 рр.) виклав у загальній формі майже всі ідеї філософії цього часу, які потім були розвинуті. Він стверджував, що не тільки форма, але й матерія не відокремлена від руху, субстанцію зводив до матерії, якій властива не тільки здатність до руху, а також потенціальна, універсальна здатність почувати або відчувати. Однак свої фундаментальні ідеї Ламетрі не розвинув у систему. Ця честь випала на долю іншого французького мислителя **Поля Гольбаха** (1723 – 1789 рр.). Плодом його міркувань є твір "Система природи" (1770 р.). Головна ідея цієї роботи полягає в обґрунтуванні можливостей звести всі явища природи до різних форм руху матеріальних часток, які в своїй єдності складають вічну і ніким не створену природу. Основою всіх процесів у світі Гольбах вважав матерію, характеризував її здатною до руху. У своїй роботі він показав його основні типи: 1) рух матеріальних мас, результатом якого є їх переміщення з одного місця в інше; 2) внутрішній, прихований рух, обумовлений енергією власного тіла, тобто комбінацією дій і протидій у молекулах, що складають його. Гольбах стверджував універсальність руху в природі, його вічність і нестворенність, вважав рух способом існування матерії і джерелом походження основних її властивостей, таких, як протяжність, вага, непроникливість, фігура тощо, доводив принципову несумісність матеріалістичної концепції природи з визнанням будь – яких

надприродних причин. Згідно з Гольбахом, в природі можуть мати місце тільки природні причини і дії. Він розглядав співвідношення причини і наслідку через необхідність, стверджував усезагальність причинного зв'язку. Завдяки руху ціле входить у відношення зі своїми частинами, а вони з цілим. Всесвіт – не що інше, як нескінченний ланцюг причин і наслідків. Проте тезу про "жорстку необхідність" Гольбах розповсюдив і на людину; на появу у неї відчуттів і уявлень, що привело його, зрештою, до заперечення випадковості в природі.

Система матеріалізму, яка викладена Гольбахом у "Системі природи", була розвинута в роботах **Дені Дідро** (1713 – 1784 рр.) – найвидатнішого представника французького матеріалізму XVIII ст. Дідро у своїй філософії пройшов складний шлях від етичного ідеалізму і деїзму до матеріалізму і навіть до атеїзму. В його працях "Племінник Рамо", "Розмова д'Аламбера з Дідро", "Сон д'Аламбера" та інших виклад теорії матеріалізму досяг своєї вищої відмітки у філософії Нового часу. Як і інші представники французького матеріалізму, Дідро виходив із визнання вічності і нескінченності матерії. Вона, на його думку, ніким не створена і ніщо не існує поза нею. Мислитель доповнив матеріалістичну теорію певними рисами й ідеями діалектики. Він обґрунтував ідею розвитку в природі, виходячи із взаємозв'язку процесів, які мають в ній місце. Згідно з Дідро, в природі все змінюється, світ народжується і вмирає постійно, кожний момент знаходиться у стані народження і смерті, але ніколи не було і не буде іншого світу.

У теорії пізнання особливу увагу Дідро приділяв проблемі матеріалістичного обґрунтування відчуттів і їх появи. Він розглядав відчуття такою ж загальною властивістю матерії, як і рух, тобто стояв на позиції універсальної чуттєвості матерії. Розвиваючи цю точку зору, філософ виклав теорію психічних функцій, яка передувала сучасній теорії рефлексів. На основі своєї філософії природи французький матеріалізм висунув припущення, що всі форми пізнання залежать від досвіду. Дідро розвинув це положення, підкресливши роль техніки і промисловості в еволюції мислення і пізнання. Тому не випадково, що серед основних методів пізнання він визначив спостереження і експеримент.

У теорії суспільства французькі мислителі XVIII ст. виступали критиками теологічної і ідеалістичної концепції історії, показали особливу роль у ній людського розуму. У вченні про природу людини, про освіту, суспільство і державу вони захищали детермінізм. Людина, на їх погляд, є продуктом зовнішніх фізичних сил і умов, проте вона не може ухилитись від відповідальності перед суспільством. Звідси і неминучість покарання за здійснення злочину.

Теорія моралі, на думку французьких матеріалістів, повинна базуватися на досвіді. Людина діє виключно із прагнення отримати насолоду і уникнути болі. В той же час вона здатна порівнювати задоволення і вибирати кращі із них, а також планувати цілі і засоби їх досягнення. Тому на неї покладені норми, які є базою моралі. Люди не можуть жити самотньо, тому створюють суспільство, в якому виникають нові стосунки і нові обов'язки. Відчувши необхідність чужої допомоги, людина зобов'язана в свою чергу робити речі, корисні для інших. Таким чином, виникає загальний інтерес, від якого залежить інтерес власний. Згідно з Гольбахом і Гельвецієм, добре зрозумілий власний інтерес обов'язково веде до моралі. Стан суспільства того часу, як цілком справедливо вважали французькі мислителі, був досить далеким від досконалості. Щоб прийти до гуманних стосунків, необхідно робити для інших те, чого людина бажає собі. У цьому плані обов'язки, що виникають із загальних інтересів, мають перевагу над бажаннями окремого індивіда.

Французький матеріалізм, в цілому, є найвищою формою матеріалістичної думки XVIII ст. Його теоретичними джерелами були матеріалістичні ідеї Локка і його послідовників, фізика Декарта і все природознавство того часу в цілому. Він вів відкрити і яскраво виражену боротьбу проти метафізичних філософських систем XVII ст., в тому числі проти вчень Декарта, Спінози, Лейбніца, які припускали існування надчуттєвої реальності. Велике значення французького матеріалізму полягає також у розробленні і загальних філософських основ матеріалізму: 1) послідовне матеріалістичне вирішення питання про відношення мислення до буття, до природи; 2) матеріалістичне пояснення природи; 3) матеріалістичне обґрунтування теорії відчуття.

Однак французький матеріалізм XVIII ст. був обмежений історичними рамками свого часу. Він залишився у своєму теоретичному сенсі матеріалізмом механістичним. Не піднявся він і до діалектичного розуміння процесу пізнання, хоча в ньому містився

ряд діалектичних ідей. Матеріалістичні уявлення про значення середовища у формуванні людини поєднувались у ньому з ідеалістичним розумінням історії. Поступальний хід історії французькі матеріалісти пов'язували лише з прогресом розуму, освіти і знання, джерела яких залишались для них невідомими. Ці та інші «слабкості» філософських вчень епохи Просвітництва в основному були усунуті німецькою класичною філософією.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Андрущенко В.П. Вступ до філософії. Великі філософи. Навч. посібник. – К. – Х., 2005.
- 2 Антологія світової філософії. Зб. філософських текстів. – К., 1992.
- 3 Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- 4 Вандишев В.М. Філософія. Екскурс в історію вчень і понять: Навч. посібник. – К., 2006.
- 5 Горак Г.І. Філософія. Курс лекцій. – К., 1997.
- 6 Западная философия: итоги тысячелетия / Под ред. А.В. Перцева. – Екатеринбург, 1997.
- 7 Ільїн В.В., Кулагін Ю.І. Філософія (Нариси з історії розвитку філософської думки). – К., 1997.
- 8 Історія філософії: Підручник / В.І. Ярошовець, І.В. Бичко, В.А. Бугров та ін.: За ред. В.І. Ярошовця. – К., 2002.
- 9 История мировой философии: Учеб. пособие / Под ред. В.Д. Губина и Т.Ю. Сидориной. – М., 2007.
- 10 Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. – С.Пб., 2001.
- 11 Філософія: Навч. посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін.: За ред. І.Ф. Надольного. – К., 1997.
- 12 Философия: Учебник / Под ред. А.Ф. Зотова, В.В. Миронова, А.В. Разина. – 4-е изд. – М., 2007.
- 13 Філософія: Підручник / І.В. Бичко, І.В. Бойченко. – К., 2002.
- 14 Ярошовець В.І. Історія філософії. – К., 2004.

